

1.МАЪРУЗА МАТНИ

15-мавзу: Давлат бюджети

Режа

1. Давлат бюджетининг моҳияти.
2. Давлат бюджетининг функциялари.
3. Давлат бюджетининг аҳамияти.

1. Давлат бюджетининг моҳияти.

Давлат бюджетининг моҳияти. Давлат бюджети кишилиқ жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлган бў-либ, унинг вужудга келиши, энг аввало, сиёсий ташкилот сифатида давлатнинг вужудга келиши билан бевосита боғлиқдир. Ҳар бир давр ижтимоий тузумига тегишли бўлган ишлаб чиқариш муноса-батларининг асосий белгилари давлат фаолиятининг ва бюджет-нинг тақсимлаш механизми сифатидаги мазмунини белгилаб (аниқ-лаб) беради.

Ҳозирги шароитда Давлат бюджети ижтимоий (ишлаб чиқа-риш) муносабатлар(и)нинг бир қисмини ифода этиб, давлатнинг ихтиёрига мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот (миллий даромад)нинг нисбатан каттагина қисмини тўплаш ва уни жамият тараққиёти турли соҳаларининг (иқтисодиёт, маориф, соғлиқни сақ-лаш, фан, маданият, ижтимоий таъминот, бошқарув, муҳофаа ва бошқалар) ривожланишига йўналтириш имконини берадиган му-ҳим тақсимлаш инструменти (воситаси)дир.

Ўзининг моҳиятига кўра, Давлат бюджети мамлакат молия тизимининг таркибий қисмидан иборат бўлиб, шунга мос равишда у молия тизумига тегишли бўлган барча белги (хусусият)ларга эга ва унга тегишли бўлган барча функцияларни бажаради. Бир вақтнинг ўзида, Давлат бюджети фақат ўзига хос бўлган характерли хусусиятларга ҳам эгадирки, улар ўз навбатида, давлат бюджетини молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан ажратиб туради ва унда марказий ўринни эгаллашга имкон беради. Унинг ана шундай ху-сусиятларидан бири бевосита давлат (ҳукумат)га тегишли эканли-гидир. Ҳақиқатдан ҳам ҳар бир мамлакатда давлат (ҳукумат) барча молиявий муносабатларнинг ташкилотчиси бўлса-да, унинг бу хис-лати, яъни мамлакатнинг моддий ва молиявий ресурсларини асосий тақсимловчиси сифатидаги роли фақат бюджетда катта куч билан намоён бўлади.

Ягоналик (бирлик) ва марказлашувнинг юқори даражада экан-лиги Давлат бюджетининг муҳим хусусиятларидандир. Турли маъму-рий-ҳудудий бюджетларнинг кўплигига қарамасдан уларнинг барчаси қуйи бўғинларнинг юқори бўлинмаларга бўйсунушига кетма-кет риоя қилган ҳолда ягона Давлат бюджетига бирлашади. Бир вақтнинг ўзида бюджет ресурсларини шакллантириш ва улардан фойдаланишда де-мократизм ҳам таъминланади. Чунки давлат ҳокимиятининг барча органлари ўзларининг бюджет маблағларига эга бўлиб, бу борада улар ўзларига тегишли бўлган бюджет

хуқуқларидан фойдалана-дилар. Давлат бюджетига хос бўлган ана шу охириги икки характер-ли белгилар маблағлар билан манёвр қилиш ва нозик бюджет сиёса-тини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Давлат бюджетига, молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан фарқли ўлароқ, икки тушунчанинг терминологик қўшилиши мав-жуд: 1) бюджет – иқтисодий (молиявий) категория сифатида; 2) бюджет – мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида. Айрим ҳолларда Давлат бюджетининг моҳияти фақат мамлакатнинг асо-сий молиявий режаси сифатида талқин этилади. Буни тўғри деб эътироф этиб бўлмайди. Чунки иқтисодиётга тегишли бўлган ҳар қандай режа у ёки бу иқтисодий категориянинг намоён бўлиш шаклларида бошқа нарса эмас. Шунга мувофиқ равишда, давлат-нинг асосий молиявий режаси Давлат бюджетига (умумдавлат молия-си) категориясининг намоён бўлиш шаклидир. Бошқача сўзлар билан айтганда, давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида бюджет иқтисодий категория сифатида бюджетга хос бўлган хусу-сиятлар мажмуининг намоён бўлишидир. Иқтисодий категория ва мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида уларнинг “Давлат бюджетига” деб бир хил номланиши предметнинг моҳиятини ўзгар-тирмайди ва Давлат бюджетини иқтисодий (молиявий) категория-ларнинг таркибидан чиқаришга ҳеч қандай асос бўла олмайди. Бундан келиб чиқадиган асосий хулоса шундан иборатки, Давлат бюджетига дейилганда, энг аввало, икки тушунчанинг қўшилишини тушунмоқ керак: биринчиси давлат миқёсида ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлаш натижасида вужудга келадиган иқтисодий (молиявий) муносабатлар (иқтисодий категория) ва иккинчиси шу категориянинг намоён бўлиш шакли сифатида давлатнинг асосий молиявий режаси.

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг молиявий инструменти (воситаси) сифатида Давлат бюджетига бошқа хусусият-ларга ҳам эга. Агар молия ёрдамида тақсимлаш қийматнинг шакл-лари ўзгарган шароитда ва кўплаб олди-сотдилар натижасида амал-га оширилса, ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг Давлат бюджетига орқали тақсимланиши, маълум даражада, ҳар доим алмашувдан ажралган ҳолда содир бўлади. Қийматнинг Давлат бюджетига орқа-ли ҳаракатланиши моддий маҳсулотнинг ҳаракатидан тўлиқ узила-ди ва соф қиймат характерини касб этади. Фақат Давлат бюджетидан ташқарида, бюджет ресурслари сарфланаётганда яна тақсим-лаш ва алмашув операцияларининг қўшилиб кетиши содир бўлади.

Молия тизимининг бошқа барча бўлинмалари ва бошқа иқти-содий (молиявий) категориялар (баҳо, иш ҳақи, кредит ва бошқа-лар) билан чамбарчас боғлиқлик ҳам Давлат бюджетига хос бўлган хусусиятдир.

Давлат бюджетининг моҳиятини очиб беришда у орқали амал-га ошириладиган тақсимлаш жараёнларининг мазмунини кўриб чиқиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни Давлат бюджетига орқали тақ-симлаш, бир вақтнинг ўзида, ўзаро боғланган ва маълум даражада нисбатан мустақил ҳам бўлган уч босқичга эгадир:

1) умумдавлат пул фондини шакллантириш (бюджет даро-мадлари);

2) ҳудудий ва маълум мақсадларга мўлжалланган кўп сонли бюджет фондларини яратиш;

3) бюджет фондидан фойдаланиш (бюджет харажатлари).

Давлат бюджети орқали ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг бу уч босқичлари бир вақтнинг ўзида ва узлуксиз со-дир бўлса-да, бу нарса уларнинг нисбатан алоҳидалигини ҳам ин-кор этмайди. Бу босқичларни бўлиш (ажратиб олиш) ва уларни ало-ҳида-алоҳида кўриб чиқиш орқали бюджетли (бюджет орқали) тақсимлашнинг характери, шакли ва методлари тўғрисида осонроқ ва аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Биринчи босқичда юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган пул маблағларининг бир қисмини давлатнинг қўлида кон-центрациялаштириш (тўплаш, жамлаш, олиш) содир бўлади. Ана шу асосда маблағларни олувчи сифатида давлат билан маблағлар-ни тўловчилар ўртасида молиявий (бюджет) муносабатлар(и) ву-жудга келади. Бу муносабатлар, асосан, мажбурийлик (императив-лик) характериға эгадир. Бу босқичдаги тақсимлаш жараёнлари-нинг характерли хусусияти шундан иборатки, бюджетға тушувчи маблағлар алоҳидалашган (ажратиб олинган) бўлиб, ҳали улар қатъий аниқ чекланмаган (чегараланмаган). Уларнинг барчаси ҳозирча ягона мақсадға – умумдавлат эҳтиёжларини қондиришға – йўналти-рилган. Давлат пул фондининг алоҳидалигига аниқ мақсадларға мўлжалланган фондларни кристаллизация қилиш бошланганда бар-ҳам берилади.

Бюджет фондини шакллантиришда икки хил тушунчадан фойдаланилади:

- 1) бюджетға тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар);
- 2) давлат бюджетининг даромадлари.

Бу тушунчалар бир хил маънони англатади. Чунки уларнинг иккаласи ҳам давлат ва маблағларни тўловчилар ўртасида вужудға келадиган бир хилдаги тақсимлаш муносабатларини ифода этади. Бу ерда фақат маъно жиҳатидан эмас, балки миқдорий жиҳатдан ҳам бир хилликка эришилган. Зеро, уларнинг ҳар иккаласи ҳам мил-лий даромаднинг ягона қисмиға тегишлидир. Бироқ бу тушунча-ларнинг икки ёқламалик характериға эга эканлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим.

Давлат бюджетига тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар), энг аввало, тўловчиларнинг харажатларидан иборат бўлиб, уларнинг даромадларидан чегирилса-да, бир вақтнинг ўзида, Давлат бюджетида улар давлатнинг даромадлари сифатида гавда-ланади. Ана шундан, тақсимлаш муносабатларига киришган ишти-рокчилар (томонлар) ўртасидаги манфаатларда баъзи бир фарқли жиҳатлар вужудға келади. Давлат бюджетнинг даромадларини оши-ришдан манфаатдор бўлса, бу нарса у ёки бу даражада тўловчилар-нинг (юридик ва жисмоний шахсларнинг) манфаатдорлигини (қизи-қувчанлигини) пасайтиради.

Шундай қилиб, “бюджетға тўловлар” ва “Давлат бюджетининг даромадлари” тушунчалари юқорида кўрсатилган умумийликка эга бўлсалар-да, бир вақтнинг ўзида, улар ўртасида объектив фарқлар ҳам мавжуд. Бюджетға тўловлар хўжалик юритувчи субъектлар ёки тўловчилар

молиясининг таркибий элементларидан ҳисобланади ва бошқа тақсимлаш муносабатлари билан ўзаро органик боғлиқ-ликда кўрилади; Давлат бюджетида улар даромадлар шаклини ола-ди ва бюджетнинг субъектлар (хўжаликлар) билан бюджет муно-сабатлари кенг соҳаларининг бошқа элементлари билан ўзаро боғ-ликликда таҳлил қилинади. Бу ҳолда, тақсимланаётган миллий да-ромаднинг ягона қисми икки хил иқтисодий мазмун касб этади ва молия тизимининг турли бўлинмаларида турли кўринишга эга бўлади.

Давлат бюджетининг даромадлари ўзининг яхлитлиги (ягона-лиги, бирлиги) билан фарқланади ва улар ягона мақсадга – ижти-мой эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. Ундириш метод-лари, тўловчиларнинг таркиби, тўлаш муддатлари ва ҳоказоларда катта фарқланишлар бўлишига қарамасдан уларнинг барчаси дав-лат пул фондини шакллантириш бўйича давлат ва тўловчилар ўрта-сида вужудга келган тақсимлаш муносабатларини ташувчилар (ифодаловчилар)дир. Бу нарса, ўз навбатида, маблағларни тўловчи-лар билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг барчаси орасидан молиявий (бюджет) категориянинг бир кўриниши сифатида ало-ҳида муносабатларни ажратиб олишга асос яратиб беради. Агар “мо-лия” иқтисодий категория сифатида эътироф этилган бўлса, “бюджет” бу категориянинг таркибий қисми, кўринишларидан биридир. Ўз нав-батида, бюджет ўзига тегишли бўлган (бюджетли) категорияларни ву-жудга келтиради. Улар “Давлат бюджети” деб номланган категорияга нисбатан, маълум даражада, бўйсунувчанлик характериға эга бў-либ, унинг таркибий қисмлари сифатида майдонга чиқади. Ана шундай бюджет категорияларидан бири “Давлат бюджетининг да-ромадлари”дир.

“Давлат бюджети даромадлари”нинг бюджет категориялари-нинг кўринишларидан бири сифатида ажратилиши, уларнинг уму-мий иқтисодий асослари ва характерли белгиларини яхшироқ тушу-нишга имкон яратади. Бюджет даромадлари давлатнинг субъектлар (хўжаликлар ва аҳоли) билан ўзаро муносабатларининг аниқ чегараланган, аниқланган қисмини ифода этади. Бу муносабатлар жуда хилма-хил бўлишига қарамасдан, улар умумий белгиларға эга ва умумлаштирилган, абстракт ҳолда ишлаб чиқариш (бюджет) му-носабатларининг алоҳида элементи сифатида майдонга чиқади. Бюджет даромадлари ўзларининг иқтисодий табиатиға кўра объек-тив бўлиб, улар давлатнинг субъектлар (хўжаликлар ва аҳоли) би-лан барқарор алоқаларини ифодалайди. Уларнинг объектив зарур-лиги ўзига хос функцияларға эга бўлган давлатнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Кенг маънода даромадлар молия фанининг эмас, балки иқти-сод илмининг категорияси ҳисобланади. Улар тақсимлаш объекти (масалан, корхонанинг ялпи ёки соф даромади) ёки тақсимлаш на-тижаси (масалан, аҳолининг охирги даромадлари) бўлиши мумкин. Лекин Давлат бюджети даромадларининг фарқланувчи белгиси шундан иборатки, улар доимо тақсимлаш натижаси (бюджетға тў-ловлар) ва янада тақсимлаш объекти (бюджет ичидаги фондларни шакллантириш ва молиялаштириш) сифатида майдонга чиқади. Демак, Давлат бюджетининг даромадлари аниқ

ифодаланган бюд-жет категорияси бўлиб, уларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш тақсимлашнинг бюджет механизми орқали амалга оширилади.

Давлат бюджети даромадларининг турли кўринишларини (кў-шилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад солиғи ва бошқалар) бюджет категорияларнинг навбатдаги кўринишлари сифатида тал-қин қилиш учун асослар етарли эмас. Чунки ўзларининг мазмунига кўра иқтисодий категориялар объектив бўлиб, улар иқтисодий қо-нунларнинг ҳаракатини ифодаласа, уларнинг намоён бўлиш шакли эса, маълум даражада, субъектив бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам даромадларнинг ҳар бир кўринишига тегишли бўлган хусу-сиятлар объектив ҳаракатдаги (амалдаги) иқтисодий категориянинг – Давлат бюджети даромадларининг - намоён бўлиш, ифодаланиш шаклидир. Бу хулосанинг тўғри эканлигини кўп йиллик амалиёт ҳам тасдиқлайди.

Давлат бор экан Давлат бюджетига тўловлар ҳам мавжуд бўлади. Лекин бюджетга тўловларнинг шакли маълум бир босқичда жамиятнинг олдига қўйилган вазифаларга мувофиқ равишда ўзга-риб боради. Тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичида бюд-жетга тўловларнинг у ёки бу тури ҳал қилувчи ролни ўйнаши, вақт ўтиши билан эса улар ўз аҳамиятини йўқотиб, бошқа тўловлар би-лан алмаштирилиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, “Давлат бюд-жети даромадлари” категориясининг намоён бўлиш шакллариининг ўзгариб борганлигига қарамасдан, бу категориянинг сақланиб қол-ганлигини англатади. Демак, бюджетга тўловлар кўринишининг ўз-гариши, бир тўловнинг бошқа бири билан алмаштирилиши бу иқ-тисодий категория мазмуниининг эмас, балки шакллариининг эволю-циясидир.

Бироқ бундан молиявий ва бюджет категориялари қатъиян объектив, уларнинг намоён бўлиш шакллари эса субъективдир, де-ган хулоса чиқармаслик керак. Иқтисодий қонунларнинг ҳаракати, иқтисодиётнинг тараққиёт даражаси, ишлаб чиқариш муносабат-ларининг етуқлиги ва бошқа омиллар, маълум даражада, Давлат бюджети даромадларининг шакллариини ҳам белгилаб беради. Бо-зор иқтисодиёти (ёки унга ўтиш) шароитида энг асосий иқтисодий вазифа иқтисодий тараққиётга эришиш, иқтисодиётнинг самара-дорлигини таъминлаш, унинг рақобатбардошлигига эришиш ҳисоб-ланса, бу вазифаларнинг бажарилишига бюджетга тўловларнинг шакллари ҳам ўзининг сезиларли ҳиссасини қўшиши керак. Улар бюджет даромадларини фақатгина миқдорий жиҳатдан таъминлаб-гина қолмасдан, балки ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва молиявий ресурсларнинг оқилона ва мақсадли тақсимланишини рағбатлантириши ҳам керак. Шундай қилиб, давлат томонидан ўр-натилиши натижасида вужудга келган бюджетга тўловларнинг тур-ли шакллари давлатнинг қонунларида, молиявий бошқарув орган-ларининг норматив ҳужжатларида ўз ифодасини топган объектив омилларга барибир, маълум даражада, боғлиқ бўлади.

Иккинчи босқичда, юқорида қайд этилганидек, ҳудудий ва маълум мақсадларга мўлжалланган кўпсонли фондларнинг шаклла-ниши юз беради, яъни умумдавлат пул фондини бўлишнинг мурак-қаб тақсимланиш жараёни амалга оширилади. Ташқи томондан у барча ижтимоий бўлинмалардан

ажралган ички бюджет жараё-нидек кўринади. Ҳақиқатда эса бу тақсимлаш ижтимоий муноса-батларнинг барча соҳаларини қамраб олади. Бу босқичда жамият-даги барча субъектларнинг манфаатлари ўзаро тўқнаш келади. Мамлакатдаги ҳар бир маъмурий-худудий бирлик ўз бюджетига эга бўлганлиги учун бу босқичда ана шу бюджетларнинг (яъни ҳу-дудларга мўлжалланган фондларнинг) умумий ҳажмини тўғри аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади. У ёки бу бюджетнинг хара-жатлари жойларда олинган даромадларнинг ҳажми билан мос кел-маслиги оқибатида уларни кўшимча маблағлар билан таъминлаш зарурияти вужудга келади, барча қуйи бюджетларни баланслаш-тириш зарурдир. Шундай қилиб, мураккаб тақсимлаш жараёни содир бўладики, унда мамлакат маъмурий-худудий бўлинмалари-нинг барчаси иштирок этиб, уларнинг айримлари ўз маблағларини беришса, бошқалари эса бюджет механизми орқали бу маблағларни олади.

Сиртдан қаралганда, ҳудудлараро бюджетли тақсимлаш бюджетларнинг юқори ва қуйи бўғинлари ўртасидаги муносабатлар си-фатидек кўринади. Чунки бюджетли тартибга солиш юқори бюд-жетларнинг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Бироқ ўз да-ромадлари ҳисобидан қуйи бўғинларнинг бюджет муносабатларини тартибга солувчи ҳар бир бюджет бўлинмаси амалда (ҳақиқатда) бу муносабатларнинг таркибига юқорида кўрсатилган баланслашти-риш содир бўлаётган кўплаб маъмурий-худудий бирликларни кири-тади. Улар эса, ўз навбатида, бюджетли тартибга солишда хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолидан тушган маблағларни сарфлайди. Демак, бу жараёнда ҳам турли субъектлар ўртасида мураккаб ва кўп томонламали тақсимлаш муносабатлари вужудга келади.

Бир вақтнинг ўзида, бюджет ва унинг барча бўлинмаларида иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, ижтимоий таъминот, марказлашти-рилган инвестициялар, ҳокимият ва бошқарув органлари, мудофаа ва бошқаларнинг эҳтиёжларини қондиришни назарда тутувчи мўлжалланган мақсадли фондлар шакллантирилади. Бунда, албатта, иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий соҳанинг бўлинмалари ва ҳоқа-золар ўртасида маблағларни қайта тақсимлаш содир бўлади.

Бюджет фондлари ўзининг сонига кўра жуда кўп сонлидир. Улар давлат бюджетининг барча бўғинларида ва бўлинмаларида яратилади. Шу билан биргаликда, ташкил этилган ҳар бир йирик бюджет фондлари нисбатан тор доираларга мўлжалланган бошқа фондларга бўлинади. Масалан, “Иқтисодиёт харажатлари” фонди алоҳида тармоқлар фонди, улар эса, ўз навбатида, яна бир неча фондларга бўлиниши мумкин. Буларнинг ҳаммаси давлат бюдже-тининг асоси сифатида умумдавлат пул фонди турли мақсадларга мўлжалланганлиги, маъмурий ҳудудларга тегишлилиги ва катта ўз-гарувчанлиги билан характерланадиган кўп сонли фондлар конгло-мератидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга асос бўла олади. Бу фонд кўп сонли тақсимлаш каналлари орқали, бир томондан, хара-жат қилиниб, иккинчи томондан эса, тўлдирилиб борилади.

Учинчи босқичда бюджет фондлари ҳудудлар ва мақсадга мўлжалланганлиги бўйича харажат қилинади, яъни кўпчилик ҳолларда, бир мулкчилик шакли доирасида бюджет маблағларини қай-тарилмаслик тарзида бериш содир бўлади. Уларнинг ҳақиқатда сарфланиши эса бюджетли тақсимлаш жараёнининг охириги босқичида бюджет маблағларини олганлар томонидан амалга оширилади.

Давлат бюджетининг харажатлари, худди унинг даромадлари сингари, иккиёқламалик характерига эга. Бир томондан, бу давлатнинг харажатлари, бошқа томондан эса – субъектларнинг ихтиёрига тушадиган қайтарилмайдиган маблағлар бўлиб, уларнинг даромадларига айланади ва улар томонидан турли мақсадларга мўлжалланган тегишли фондларни шакллантиришда фойдаланилади. Ана шу иккиёқламали характер давлат бюджети харажатларининг якуний эмас, балки тақсимлаш жараёнининг фақат оралик босқичи эканлигидан далолат беради. Бу ерда бюджет фондларининг эгаси – давлат ва пул маблағларини олувчилар – субъектлар ўрта-сида янги тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлади. Бу босқичда (биринчисидан фарқли ўларок) давлат ва аҳоли ўртасида бевосита тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлмайди. Чунки бу босқичда истеъмол мақсадлари учун ажратилган барча бюджет ресурслари тегишли субъектларнинг фондларини (масалан, ижтимоий соҳа ходимларининг иш ҳақи фонди, ижтимоий истеъмол фондлари ва бошқалар) шакллантиришга йўналтирилади.

Даромадлар сингари, Давлат бюджетининг харажатлари ҳам объектив иқтисодий (бюджет) категория(си)дир. У категория сифатида бюджетли тақсимлаш муносабатларининг маълум бир якуний қисмини абстракт ҳолда умумлаштиради. Уларнинг моддийлашуви бюджетдан субъектларга пул маблағларининг тескари оқими билан характерланади. Бу муносабатларнинг асосида молия тизимининг барча бўлинмаларига хос (тегишли) бўлган тақсимлаш жараёни – пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш – ётади. Лекин бу ерда жараён тескари тартибда содир бўлади: пул фондларини шакллантириш уларнинг фойдаланишидан олдин содир этилмасдан, бюджет маблағларидан фойдаланиш (сарфлаш) уни олувчиларда фондларнинг шаклланишига олиб келади.

Бюджет маблағларини ола туриб субъектлар ўзларининг пул фондларини ташкил қиладилар. Бу пул фондлари, ўз навбатида, маълум мақсадларга мўлжалланган кичик фондларга бўлинади. Шунинг учун ҳам давлат бюджетининг харажатлари транзит характерга эга бўлиб, уларни бу ерда том маънодаги харажатлар деб бўлмайди. Бюджет бу харажатларнинг ўлчамини лимитлаштиради (яна тўлиқ даражада эмас), харажатларнинг ўзи эса субъектларнинг ўзи томонидан амалга ошириладики, бу ерда бюджетдан молиялаштириш тартибида пул маблағлари йўналтирилади ва шу ернинг ўзида тақсимлашнинг янги босқичи бошланади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, харажатлар эмас балки амалда (ҳақиқатда) бюджет ассигнованиялари тушуниладиган Давлат бюджетининг харажатларини иқтисодиёт молияси билан тенглаштириш мақсадга мувофиқ

эмасдир. Масалан, маорифга қи-линадиган бюджет харажатларини маориф молияси деб аташ мум-кин эмас. Худди шунингдек, муҳофаа харажатларини Қуролли Куч-лар молияси, деб бўлмайди.

Бюджет категорияси сифатида Давлат бюджетининг харажат-лари ўзининг турли кўринишдаги шаклларига эга. Уларнинг шакл-лари қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- сметали молиялаштириш (бунда корхона ёки ташкилот ўз даромадларига эга бўлмасдан давлат бюджетининг маблағлари ҳи-собидан тўлиқ сақланади);

- давлатнинг корхона ва ташкилотларига маблағ бериш (бунда молиялаштириш объектлари сифатида фақат капитал қуюлмалар, айланма маблағлар ва операцион харажатлар майдонга чиқади);

- дотациялар (бунда бюджет режали зарарга ишлайдиган корхоналарнинг зарарларини қоплайди) ва бошқалар.

Бюджет харажатлари бюджет даромадларининг айрим шакл-ларига ўхшаш баҳоларни шакллантириш билан боғлиқ ҳам бўлиши мумкин. Бунда бюджет харажатлари товарларнинг баҳоси унинг ҳақиқий қийматидан паст даражада ўрнатилиб сотилганда вужудга келган зарарларни қоплаш манбаи сифатида майдонга чиқади.

“Давлат бюджетининг харажатлари” ва “бюджетдан молия-лаштириш” тушунчалари бир-бирига яқин, лекин айнан бир-бирига тенг бўлган тушунчалар эмас. Агар Давлат бюджетининг харажат-лари бюджет категориясини ифода этса, бюджетдан молиялашти-риш эса бу категориянинг субъектларга барча алоқадор тадбирлар билан амалда маблағларни бериш шаклидаги ифодаланишидир. Пул фондларини шакллантириш жараёни бюджетдан тегишли субъектларга маблағлар берилганидан сўнг ҳам давом этади. Лекин у эндиликда бюджетдан ташқарида давом этиб, субъектлар (иқти-содиёт, ижтимоий соҳа ва уларнинг тармоқлари, корхоналар ва бош-қалар) молиясининг элементларини ташкил этади. Бироқ маблағларни бюджетдан субъектларга бериш юқорида саналган усулларининг исталган бирини мустақил бюджет категорияси сифатида талқин қилиш мумкин эмас. Чунки уларнинг ҳар бири бюджет категорияси ҳисобланган Давлат бюджети харажатларининг намоён бўлиш шаклидир.

Шундай қилиб, Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни де-ганда умумдавлат пул фондини шакллантириш, маблағларни бюд-жетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаш-тириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади.

Лекин ишлаб чиқариш муносабатлари ҳар доим буюмлашган тарзда (хусусда) вужудга келади. Бу муносабатларнинг буюмлаш-ган қатлами бу ерда ялпи ички (миллий) маҳсулот ҳисобланадики, у тақсимлаш жараёнида қиймат шаклида иштирок этади. Бюджетли тақсимлаш муносабатларига, ички жиҳатдан, қатор иқтисодий қо-нунларнинг таъсири остида бўлган молиявий алоқаларнинг кенг доираси характерлидир. Давлат бюджети кўп сонли ва бўлинган тақсимлаш актларининг мажмуи орқали ялпи ички

(миллий) маҳ-сулот ҳаракатининг асосий йўналишлари намоён бўлади. Айнан бюджет истеъмол фонди ва жамғариш фондининг шаклланишида, истеъмол фондининг қисмларга ажралишида, соф даромаднинг дав-лат ва субъектлар ўртасида бўлинишида ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Давлат бюджетининг турли белгилари ва хусусиятларининг юқорида баён қилинган тавсифларига таянган ҳолда, унинг моҳия-тини аниқлаб берувчи қуйидаги таърифни бериш мумкин: мамла-катнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаш-тирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улар-дан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуига Давлат бюджети дейилади.

Давлат бюджетининг моҳиятини очиб беришда унинг бошқа тақсимлаш инструментлари ва молия тизимининг бўлинмалари би-лан ўзаро алоқалари муҳим роль ўйнайди. Шу боис таъкидлаш жоиз-ки, давлат бюджети жамиятнинг бошқа тақсимлаш инструментлари (баҳо, кредит, иш ҳақи ва бошқалар) ва молия тизимининг бўлин-малари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик, Давлат бюджетининг моҳиятидан, тақсимлаш муносабатлари тизимида унинг роли ва ўрнидан келиб чиқади. Бюджет давлат томонидан марказий тақсимлаш механизми сифатида фойдаланилади, у иж-тимоий-иқтисодий ҳаётдаги пропорция (нисбат)ларни тартибга солишга ёрдам беради.

Давлат бюджетининг баҳо билан ўзаро боғлиқлиги икки ёқла-малик характерига эга. Бир томондан, бюджет баҳо механизмидан молиявий ресурсларни мобилизация (жалб) қилиш учун фойдаланади. Масалан, Давлат бюджети даромадларининг бир қисми кў-шилган қиймат солиғи шаклида бўлиб, бу солиқ баҳонинг элемент-лари, аниқроғи соф даромаднинг элементлари таркибига киради. Баҳо бу ҳолда Давлат бюджети томонидан соф даромаднинг бир қисмини давлатнинг ихтиёрига олишда алоҳида механизм ролини ўйнамоқда.

Бошқа бир томондан эса, Давлат бюджети мол етказиб бе-рувчилар томонидан йўқотмаларни компенсация қилиш йўли билан баҳонинг қийматдан фарқланишида молиявий имкониятлар яратиб, баҳоларни шакллантиришда ҳам иштирок этади. Масалан, мам-лакат аграр сектори учун қишлоқ хўжалиги техникалари ва мине-рал ўғитлар етказиб бериш бу ердаги фаолият кўрсатувчи субъект-ларга уларнинг ҳақиқий қийматида паст баҳоларда амалга ошири-либ, баҳолар ўртасидаги фарқ Давлат бюджети ҳисобидан компен-сация қилинади (қопланади). Бундай ҳолларда давлат бюджети баҳоларни шакллантириш механизмидан фойдаланган ҳолда аграр секторни билвосита қўшимча молиялаштиради. Аҳоли учун ижти-мой аҳамият касб этувчи хизматлар баҳосидаги фарқларни бюд-жетдан қопланиши ҳам худди шу механизмга асосланган.

Давлат бюджетининг узоқ ва қисқа муддатли кредитлар билан ўзаро боғлиқлиги ҳам унча осон эмас. Энг аввало, амалиётда бюд-жет ва кредит ресурсларининг ўзаро алмашувчанлиги таркиб топ-ганлигини эътироф этиш керак. Маблағларнинг кредит ва бюджет манбалари бир-бирини тўлдириб туриши мумкин. Албатта, бундай ўзаро таъсирчанлик (боғлиқлик) объектив

равишда ўзининг чегара-сига эга бўлиб, ундан четга чиқиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, шундай фаолият соҳалари ва молиялаш-тириш объектлари мавжудки, унда фақат Давлат бюджети ва аксинча, фаолиятнинг тижорий турларида, асосан, кредит ҳал қилув-чи ролни ўйнаши керак.

Давлат бюджети ва кредитнинг ўзаро таъсирчанлиги банк-ларнинг кредит ресурсларини шакллантириш жараёнида ҳам яққол намоён бўлиши мумкин. Давлат бюджети, энг аввало, зарурий ҳол-ларда банклар қатъий пассивларини шакллантиришнинг муҳим манбаи сифатида майдонга чиқади. Улар, ўз навбатида, узоқ муддатли кредитлаштириш (устав фонди, захира фонди, банкларнинг кредит ресурсларини тўлдириш учун махсус бюджет ассигнова-ниялари ва бошқалар) учун жуда зарурдир. Бундан ташқари, бюджет ҳисоб-варақларида ва бюджет ташкилотларининг ҳисоб-варақ-ларида бўлган давлат бюджетининг вақтинча бўш маблағлари қис-қа муддатли кредитлаштириш учун банкларнинг кредит ресурс-ларини тўлдириши мумкин. Шу билан биргаликда, банкларнинг кредит операциялари даромадларни шакллантириб, бу нарса улар даромадининг бир қисмини бюджетга олишда манба бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий категория сифатида иш ҳақи ҳақи ҳам Давлат бюджетининг билан узвий боғланган. Хусусан, ижтимоий соҳада фаолият кўрсатаётган ходимларнинг иш ҳақи фондини шакллантиришда Давлат бюджетининг маблағлари ҳал қилувчи ролни ўйнайди.

Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида марказий ўринни эгаллаб, унинг барча бўлинмалари билан боғланган. Бундай боғланиш икки йўналиш – бюджетга тўловлар ва бюджетдан мо-лиялаштириш – орқали амалга оширилади.

2. Давлат бюджетининг функциялари.

Давлат бюджети мо-лиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлинмалари син-гари, икки хил функцияни бажаради:

- 1) тақсимлаш;
- 2) назорат.

Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси орқали унинг мо-ҳияти намоён бўлади. Бу нарса давлат бюджети томонидан амалга оширилаётган тақсимлаш муносабатларининг мазмунидан яққол кўринади. Давлат бюджети орқали амалга ошириладиган тақсим-лаш бу жараённинг иккинчи (оралиқ) босқичидир. Шунинг учун ҳам Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси ўзига хос бўлган хусусиятга эга бўлиб, у тақсимланган ялпи ички (миллий) маҳсу-лотни қайта тақсимлаш учун фойдаланилади. Агар тақсимлашнинг биринчи босқичида бюджет маблағлари (бюджетга тўловлар) мил-лий даромадда давлатнинг улуши сифатида майдонга чиқса, унинг иккинчи босқичида эса ана шу улуш қисмларга бўлинади ва кўп сонли каналлар орқали турли тадбирларни молиялаштиришга ва фондларни шакллантиришга йўналтирилади.

Аҳолининг бюджетга тўловлари ҳам қайта тақсимлаш харак-терига эга. Уларнинг бюджетга турли солиқлар шаклида (кўрини-шида) келиб тушиши иккинчи тақсимлаш актидан иборатдир. Айниқса, ижтимоий соҳада фаолият кўрсатаётган ходимлар томо-нидан турли кўринишдаги солиқларнинг бюджетга тўланиши ҳам бу маблағларнинг кўп сонли тақсимлаш босқичларидан ўтишини тақозо этади. Чунки жуда кўп ҳолларда бу маблағлар анча олдинроқ бюджет ёрдамида тақсимланиш босқичидан ўтиб, ижтимоий соҳага улар бюджет ассигнованиялари шаклида етиб борган бўлади.

Демак, кўришиб турибдики, мамлакатда яратилган ялпи ички (миллий) маҳсулот (миллий даромад)нинг алоҳида олинган бир қисми тақсимлашнинг бюджет механизми орқали бир неча марта тақсимла-ниши (қайта тақсимланиши) мумкин. Бу Давлат бюджети тақсимлаш функциясининг биринчи характерли хусусиятидир.

Амалга ошириладиган операциялар кўламининг кенглиги (масштаблиги), пул оқимларининг кенглиги ва ташкил топадиган мақ-садли фондларнинг хилма-хиллиги давлат бюджети тақсимлаш функ-циясининг иккинчи хусусияти ҳисобланади. Ялпи ички (миллий) маҳ-сулот (миллий даромад)нинг каттагина қисмини тақсимлаб, бюджет турли мақсадларга мўлжалланган кўп сонли фондларни шаклланти-ради. Давлат бюджети билан иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг барча бўлинмалари бевосита ёки билвосита боғлангандир.

Давлат бюджети тақсимлаш функциясининг учинчи харак-терли хусусияти шундан иборатки, бунда тақсимлашнинг асосий объекти бўлиб жамиятнинг соф даромади (кўшилган қиймат соли-ғи, фойда ва бошқалар) майдонга чиқади. Лекин бу нарса миллий даромад, ялпи ички (миллий) маҳсулот ва миллий бойлик бошқа элементларининг ҳам қисман тақсимланиши мумкинлигини инкор этмайди. Бюджет орқали солиқлар шаклида жисмоний шахслар-нинг даромадлари ҳам қайта тақсимланади. Шунингдек, бюджет механизми орқали хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ҳам маблағлар қайта тақсимланиши мумкин.

Бюджет каналлари бўйича қийматнинг жамғариш ва истеъмол фондлари томон харакати содир бўлади. Иқтисодиётга харажат-ларнинг маълум бир қисми, марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш ва ижтимоий соҳани сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг асосий қисми бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Давлат моддий резервлари ўсган қисмининг барчаси ҳам тўлиқ равишда бюджетдан молиялаштирилади. Давлат бюджети ижтимоий истеъмол фондларини шакллантиришнинг асо-сий манбаи бўлиб хизмат қилади, ижтимоий соҳа ходимлари учун истеъмол фондининг яратилишини таъминлайди.

Бюджет орқали тақсимлаш жараёни кўп босқичли амалга оширилади. Агар унинг биринчи босқичи иқтисодиёт соҳаларида (бирламчи тақсимлаш) амалга оширилса, бюджет орқали ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг иккиламчи тақсимланиши (қайта тақсим-ланиши) содир бўлади. Унинг учинчи босқичи (бюджетдан молия-лаштириш) иқтисодиёт соҳаларини ва ижтимоий соҳанинг бўлин-маларини қамраб олади. Бироқ тақсимланаётган

ялпи ички (мил-лий) маҳсулотнинг айрим элементлари бюджет орқали кўп марта-лаб ҳам ўтиши (тақсимланиши) мумкин. Масалан, ижтимоий соҳа ташкилотларининг ижтимоий суғурта фондига тўловлари бюджет-ли тақсимлашнинг маҳсулидир. Чунки бу соҳа ташкилотларида иш ҳақи фонди бюджетдан молиялаштириш асосида вужудга келади. Лекин тақсимлашнинг иккинчи босқичидан ўтиб, улар яна бюд-жетга ижтимоий суғуртага ажратмалар шаклида келиб тушади.

Шундай қилиб, Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси тақсимлашнинг кўп марталиги билан характерланади, у ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида намоён бўлади, жамият томо-нидан иқтисодиёт, соғлиқни сақлаш, маориф, маданият, фан, са-нъат, муҳофаа ва аҳолининг турмуш тарзини яхшилашда ундан фойдаланилади. Фақат Давлат бюджетигагина ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг ана шундай хилма-хил шакллари ва методлари тақдим этилган.

Давлат бюджетининг назорат функцияси ҳам ўзига хос бўлган хусусиятларга эга. Бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан узвий боғлиқлиги такрор ишлаб чиқаришнинг барча бўлинмаларида аҳ-волнинг қандайлиги тўғрисида маълумотлар билан доимий таъмин-лаб туради.

Маблағларнинг бюджетга келиб тушиши, бюджет ассигнованияларининг йўналиши ва улардан фойдаланиш ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмашув ва истеъмолдаги муваффақият ва камчилик-ларни ифода этади. Улар миллий иқтисодиётда номутаносибликлар (диспропорциялар)нинг вужудга келаётганлиги, ривожланиш суръат-ларидаги бузилишлар, миллий иқтисодиётда содир бўлаётган тақсим-лаш жараёнларининг тўғрилиги ва ўз вақтидалиги, ишлаб чиқариш-нинг самарадорлиги ва ҳоказолар тўғрисида гўё сигнал бериб тура-ди. Миллий иқтисодиёт исталган бир соҳаси ёки корхонанинг мо-лиявий аҳволи, албатта, Давлат бюджети билан бўладиган ўзаро муносабатларда – солиқларда, тўловларда, бюджетдан молиялаш-тириш ҳажмларида, бюджет ассигнованияларини ўзлаштиришда ва ҳоказоларда – ўз таъсирини кўрсатади. Демак, бюджет орқали ре-жадан фарқланиш (оғиш), тармоқлараро молиявий алоқалар ва дав-рий қисман диспропорциялар, фондларнинг ҳажми, маблағлар-ни ўзлаштириш суръатлари ва бошқалардаги ўзгаришлар яққол кўриниб туради. Буларнинг барчаси Давлат бюджетининг назорат функциясига умумийлик, универсаллик характери беради (би-ринчи хусусият). Бу эса, ўз навбатида, миллий иқтисодиётни опера-тив бошқаришда давлат бюджетининг назорат функциясидан кенг фойдаланиш учун шароит яратади.

Давлат бюджетининг назорат функциясига тегишли бўлган иккинчи характерли хусусият молиявий муносабатларнинг алоҳида соҳаси сифатида давлат бюджетининг юқори даражада марказлаш-тирилганлигидан келиб чиқади. Марказлаштирилганлик ҳар доим юқори органлар олдида қуйи органларнинг ҳисобот бериб туриши-ни, маълум кетма-кетликда бўйсунининг тизимлилигини англата-ди. Бу эса, ўз навбатида, юқоридан қуйигача давлат молиявий назоратини ташкил этишга шарт-шароит яратиб беради.

Қаттиқ мажбурийлик, императивлик Давлат бюджетининг на-зорат функциясига тегишли бўлган учинчи хусусиятдир. Бюджет давлатники бўлганлиги учун унинг назорат функцияси миллий иқ-тисодиётни бошқаришнинг инструментларидан бири бўлиб ҳисоб-ланади. Назорат функциясининг бюджетга объектив равишда хос-лиги, унинг иқтисодий категория сифатидаги хусусияти давлат ҳу-қуқий асосига эга эканликни тақозо этади. Шунинг учун ҳам бюд-жет назорати энг таъсирчан ва самарали саналади. Давлат бундай назоратни амалга ошириш натижасида субъектларнинг молиявий фаолиятига оператив равишда аралашуви, керакли ҳолларда эса, у ёки бу жазоларни қўллаши мумкин.

Бюджетга объектив равишда хос бўлган назорат функцияси давлат томонидан фаолиятнинг барча соҳаларида кенг қўллани-лади. Бюджетни режалаштириш жараёнларида ва бюджетни ижро этишда субъектлар фаолиятининг барча томонлари текширилиши ёки назорат қилиниши мумкин. Бундай назорат, одатда, қуйидаги мақсадларни кўзда тутади:

- 1) Давлат бюджетининг даромадларини ошириш учун пул маблағларини мобилизация (жалб) қилиш;
- 2) маблағларни сарф этишда уларнинг қонунийлигини таъмин-лаш;
- 3) молиявий (бюджет) механизм (и) орқали ишлаб чиқариш-нинг самарадорлигини ошириш.

Давлат бюджетининг функциялари унинг иқтисодий мазмун-моҳиятини ифода этиб, бюджетни режалаштириш жараёни ва уни ижро этишда ўзини намоён этади.

Бюджетнинг тақсимлаш ва назорат функциялари ўз ҳаракат-лари давомида миқдорий ва сифат жиҳатларига эгадир.

Тақсимлаш функциясининг миқдорий томони у ёки бу фонд-нинг ўлчамига (ҳажмига) тегишли ҳисобланади. Бунда турли фонд-ларнинг нисбатлари, улар ўртасидаги пропорциялар, уларнинг миқ-дорий параметрларини тўғри аниқлаш назарда тутилаяпти. Бу ерда ҳар икки функциянинг ҳаракати бир хилда муҳимдир. Агар бюд-жетнинг тақсимлаш функцияси у ёки бу фондни ошириш ёки ка-майтириш йўли билан уни кўзланган даражага етказишга шароит яратар экан, унинг назорат функцияси эса ана шундай тақсимлаш-нинг натижасини, унинг ижобий ва салбий томонларини кўришга (аниқлашга) имкон беради.

Тақсимлашнинг сифат томони бюджетнинг субъектлар фао-лиятига ҳар томонлама фаол таъсир кўрсатиб, чуқур алоқаларни ўзида ифода-лайди. Бюджетдан молиялаштиришдан тўғри фойда-ланган ҳолда фондларнинг шакллантирилиши бюджет маблағлари-нинг иқтисод қилиб, самарали фойдаланишига, иқтисод режимида риоя қилинишига, субъектнинг барча бўлинмаларида самарадор-ликни оширишга ўз таъсирини кўрсатади. Бунга бюджетнинг тақ-симлаш функцияси фақат миқдорий омилларга бўйсундирилганда эмас, балки у сифат кўрсаткичларига ҳам боғлангандагина эриши-лиши мумкин. Бунда бюджетнинг назорат функцияси ҳам ўзининг нимага мўлжалланганлигини биров ўзгартиради – у фақат фонд-ларнинг миқдорий жиҳатдан номувофиқлиги тўғрисида эмас,

балки ана шу номувофикликлар сифат кўрсаткичларига ҳам таъсир кўрсатганлиги тўғрисида сигнал беради.

Давлат бюджетининг икки функциясидан фойдаланиш натижасида бюджет механизми вужудга келади. Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўли-да аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади. Бу механизмнинг деталлари жуда кўп: солиқлар ва бюджетга тўловлар, бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакллари, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Бюджет механизми ишлашининг самарадорлиги унга тегишли бўлган деталларнинг ўзаро таъсирчанлиги ва уларнинг бир-бирига боғлиқлиги билан белгиланади.

3. Давлат бюджетининг аҳамияти.

Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида марказий ўринни эгаллайди. Марказлаш-тирилган пул фондини шакллантириш орқали унинг ёрдамида катта ҳажмдаги молиявий ресурслар давлатнинг қўлида тўпланади ва улар умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга сарф этилади. Давлат бюджети умумдавлат манфаатларини инobatга олган ҳолда устувор йўналишлар учун молиявий ресурсларни концентрация қилиш-да асосий инструмент бўлиб хизмат қилади.

Устувор йўналишларга Давлат бюджети ёрдамида молиявий ресурсларни концентрация қилиш бир неча усуллар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Айрим ҳолларда, иқтисодиёт етакчи тармоқларининг жадал суръатлар билан ривожланишини таъминлаш мақсадида бюджет ассигнованияларининг ҳажми оширилади. Бошқа ҳолларда эса, ўша секторлардан маблағларни Давлат бюджетига олишда қулай режим (шароит) яратилади.

Давлат бюджети иқтисодиёт алоҳида тармоқларининг ривожланишида асосий манба ролини ҳам ўйнаши мумкин. Масалан, илмий-техника тараққиёти асосида миллий иқтисодиётда янги тармоқ вужудга келаётган бўлса, унинг пайдо бўлишини ҳозирги шароитда бюджетдан молиялаштиришсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Фаолият кўрсатаётган субъектларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда бюджет катта аҳамият касб этади. Турли объектив ва субъектив омилларнинг таъсири остида айрим субъектларнинг ўз молиявий ресурслари уларнинг соғлом фаолият кўрсатиши учун етарли бўлмай қолганда четдан маблағ жалб қилишга эҳтиёж туғилади. Бундай шароитда Давлат бюджети тартибга солувчи манба сифатида майдонга чиқиши мумкин. Албатта, бундай ҳолларнинг барчасида Давлат бюджетининг маблағлари субъектларнинг ўз манбалари, тармоқ ичидаги ресурслар, банк кредитларидан сўнг охириги тартибга солувчи манба сифатида фойдаланилади.

Субъектларнинг фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлашда Давлат бюджетининг тартибга солувчи роли қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

– молиявий ресурсларга бўлган янги талабни келгуси бюджет йилида бюджетнинг харажатлари таркибига киритиш;

– молиявий ресурсларга бўлган қўшимча эҳтиёжни мавжуд бўлган бюджет ресурсларини манёвр қилиш, яъни бюджет кредит-ларини бир объектдан иккинчисига ўтказиш. Бундай имкониятнинг мавжуд эканлиги амалиётда айрим субъектларнинг ўзларига тақдим этилган молиявий ресурсларни тўлиқ ўзлаштиришнинг уддасидан чиқа олмаслиги билан белгиланади;

– қўшимча эҳтиёжни ҳукуматнинг захира фондлари ҳисоби-дан қоплаш ва бошқалар.

Давлат бюджети миллий иқтисодиёт корхоналарини техни-кавий жиҳатдан қайта қуролантиришда алоҳида аҳамиятга эга. Бюджетдан иқтисодиётга қилинаётган харажатлар ва марказлашти-рилган инвестицияларни молиялаштириш, энг аввало, ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Айниқса, ижтимоий соҳа (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот) харажатларини молиялашти-риш, оилаларга ижтимоий нафақа бериш, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджетдан қоплаш, давлат ҳокимияти органлари, бошқарув ва суд органлари-ни сақлаш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини молия-лаштириш, мамлакатнинг муҳофаа қобилиятини мустаҳкамлаш ка-би вазифаларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлашда Давлат бюджетининг аҳамияти жуда бекиёсдир.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР

- Давлат бюджети нималарга боғлиқ ҳолда вужудга келади ва ривожланади?
- Давлат бюджети ўзида қандай муносабатларни ифодалайди?
- Давлат бюджети учун қандай характерли хусусиятлар хос?
- “Давлат бюджети” тушунчасига терминологик жиҳатдан яна қандай тушунчалар қўшилади?
- Мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти Давлат бюджети орқали тақсимланганда қандай босқичларни босиб ўтади?
- Бюджет фондини шакллантиришда қандай икки тушунчалар фойдаланилади?
- Қандай бюджет категорияларини биласиз?
- Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни нималардан иборат?
- Мамлакатнинг асосий молиявий режаси дейилганда нима назарда тутилади?
- Давлат бюджети деб нимага айтилади?
- Давлат бюджетининг моҳияти нималар орқали намоён бўлади?
- Давлат бюджети бошқа иқтисодий (молиявий) категориялар билан қандай боғланган?
- Давлат бюджети қандай функцияларни бажаради?
- Давлат бюджетининг тақсимлаш ва назорат функциялари қандай характерли хусусиятларга эга?
- Давлат бюджетининг тақсимлаш ва назорат функция-ларининг миқдорий ва сифат томонлари нималардан иборат?
- Бюджет механизми дейилганда нималар тушунилади?
- Давлат бюджетининг аҳамияти нималарда намоён бўлади?
- Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида қандай ўринни эгаллайди?
- Давлат бюджетининг даромадлари нима учун оралиқ харак-терга эга?
- Давлат бюджети даромадларининг моддий-буюмлаш-ган шаклини нималар ташкил этади?
- Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг асосий принциплари нималардан иборат?
- Давлат бюджетининг даромадлари қандай мезонлар асосида классификация қилиниши мумкин?
- Давлат бюджетининг даромадлари ўз манбаларига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
- Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби нималардан иборат?
- Давлат бюджетининг солиқсиз даромадлари таркибига нималар киради?

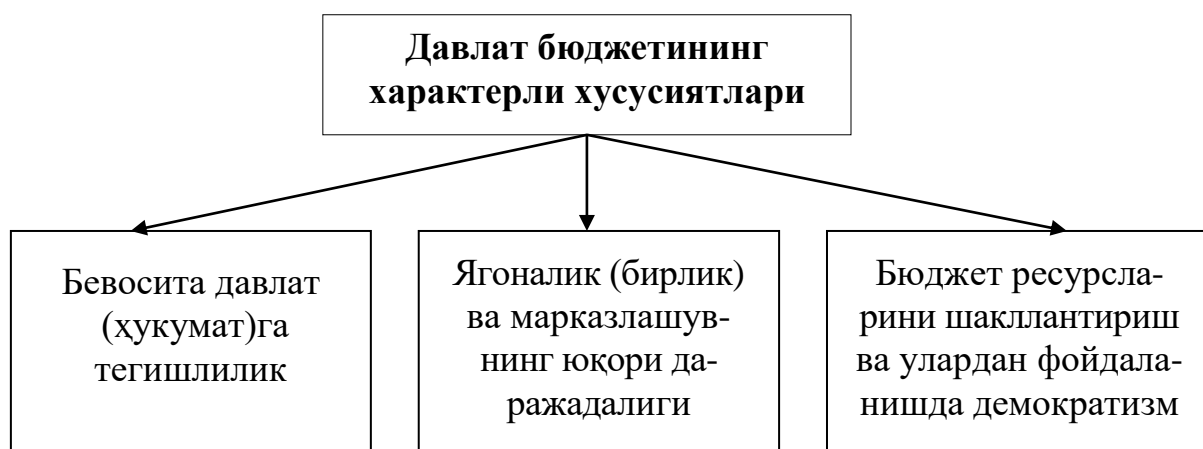

- Тушумларнинг қандай турлари (кўринишлари) бюджет даромадларининг таркиби ҳисобига олиниши мумкин?
- Ҳозирги амалиётда Давлат бюджетининг даромадлари қан-ай тартибда классификация қилинапти?
- Тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларнинг таркиби нималардан иборат?
- Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра Давлат бюджетининг даромадлари қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- Мулкчилик шаклига кўра Давлат бюджетининг даромадлари қандай кўринишларга эга бўлиши мумкин?
- Субъектларнинг даромадлари қандай методларни қўллаш эвазига Давлат бюджети ихтиёрига олинапти?
- Ҳозирги шароитда Давлат бюджети даромадларининг таркиби нималардан иборат ва унинг тузилмаси қандай?
- Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги бевосита нимага боғлиқ ва у ўз ичига нималарни олади?
- “Давлат бюджети даромадлари” ва “Давлат даромадлари” тушунчалари ўртасига баробарлик (тенглик) белгисини қўйиш мумкинми?
- Давлат бюджетининг харажатлари қандай характерли белгиларга эга?
- Давлат бюджети харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги нималар билан изоҳланади?
- Давлат бюджетининг харажатлари қандай белгиларга кўра туркумлаштирилади?
- Иқтисодий мазмунига кўра Давлат бюджетининг харажатлари қандай харажатларга бўлинади?
- Давлат бюджетининг капитал харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркиби нималардан иборат?
- Давлат бюджетининг жорий харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркибига нималар киради?
- Такрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра Давлат бюджетининг харажатлари қандай гуруҳларга бўлинади?
- Давлат бюджети харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишнинг асосида нималар ётади?
- Ижтимоий йўналиши бўйича Давлат бюджетининг харажатлари қандай гуруҳлардан ташкил топган?
- Давлат бюджети харажатларининг конкрет турлари нималардан таркиб топади?
- Давлат бюджетининг харажатлари ташкилий жиҳатдан қандай гуруҳларга ажратилади?
- Давлат бюджетининг харажатлари ҳудудий белгиларига мувофиқ қандай гуруҳлардан ташкил топади?

- Фақат Республика бюджетидан молиялаштириладиган харажатларга нималар киради?
- Бозор иқтисодиёти шароитида Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғланганми?
- Ҳозирги шароитда Давлат бюджети харажатларининг конкрет таркиби нималардан иборат ва уларнинг тузилмаси қандай?
- Бюджетдан молиялаштириш дейилганда нималар тушунилади?
- Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари нималардан иборат?
- Амалиётда бюджетдан молиялаштиришнинг қандай шаклларидан фойдаланилмоқда?
- “Давлат бюджетининг харажатлари” ва “Давлат харажатлари” иборалари бир хил маъно-мазмунни англатадими?

2. ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

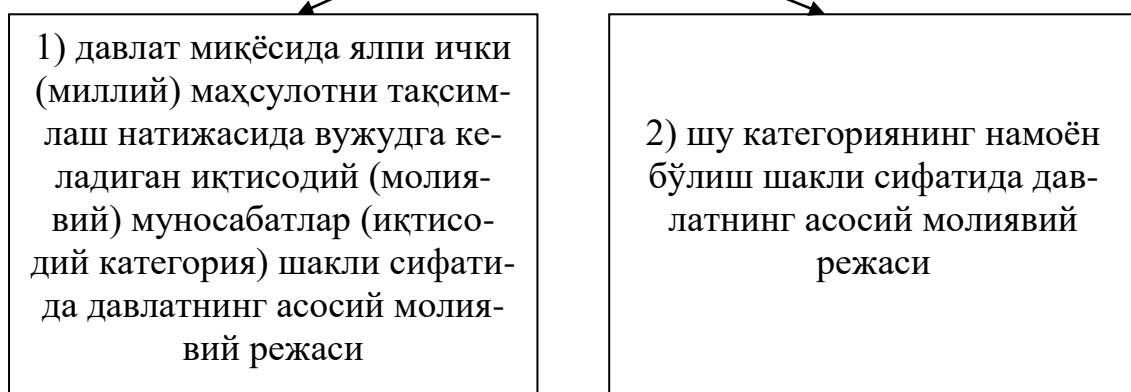
15.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти

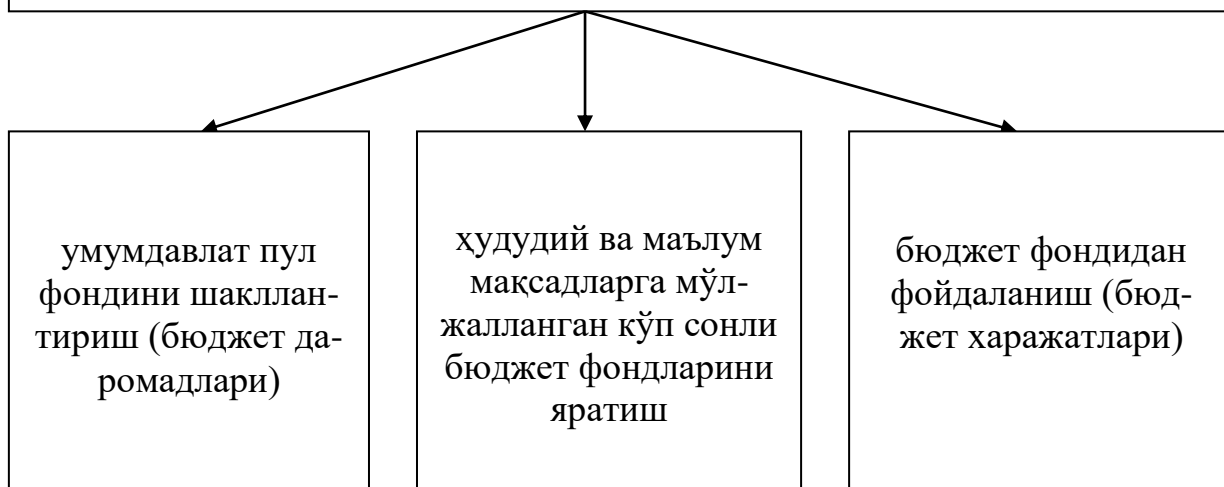
Давлат бюджетида, молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан фарқли ўлароқ, икки тушунчанинг терминологик қўшилиши мавжуд

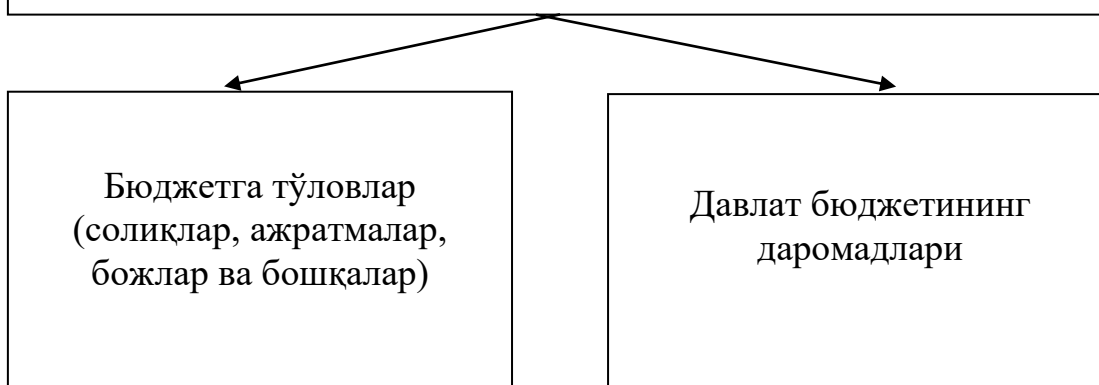
Демак, давлат бюджети дейилганда, энг аввало, икки тушунчанинг қўшилишини тушунмоқ керак

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни давлат бюджети орқали тақсимлаш, бир вақтнинг ўзида, ўзаро боғланган ва маълум даражада нисбатан мустақил бўлган уч босқичга ҳам эгадир

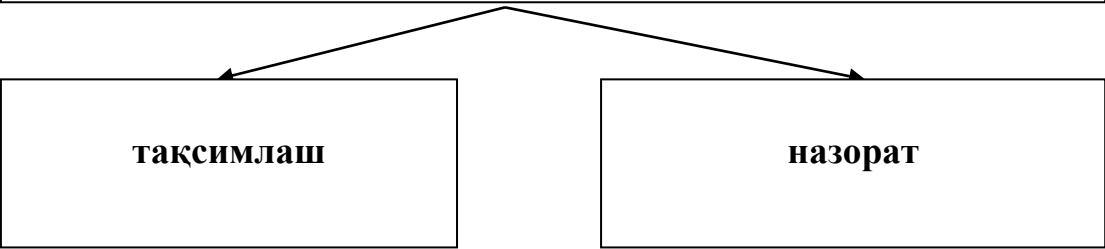
Бюджет фондини шакллантиришда икки хил тушунчадан фойдаланилади

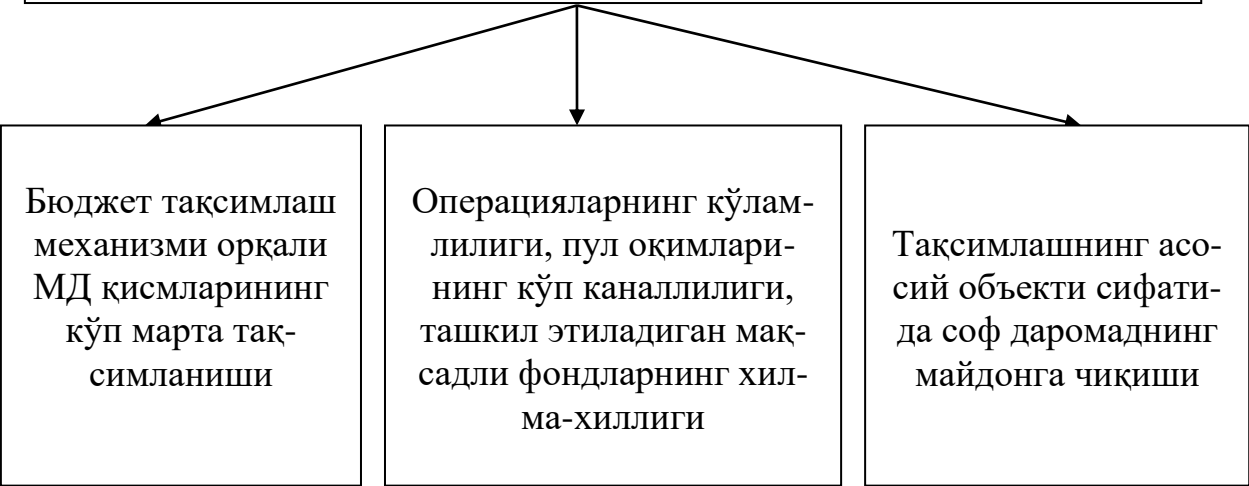
Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни деганда умумдавлат пул фондини шакллантириш, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаштириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади.

Мамлакатнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаштирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улардан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуида давлат бюджети дейилади

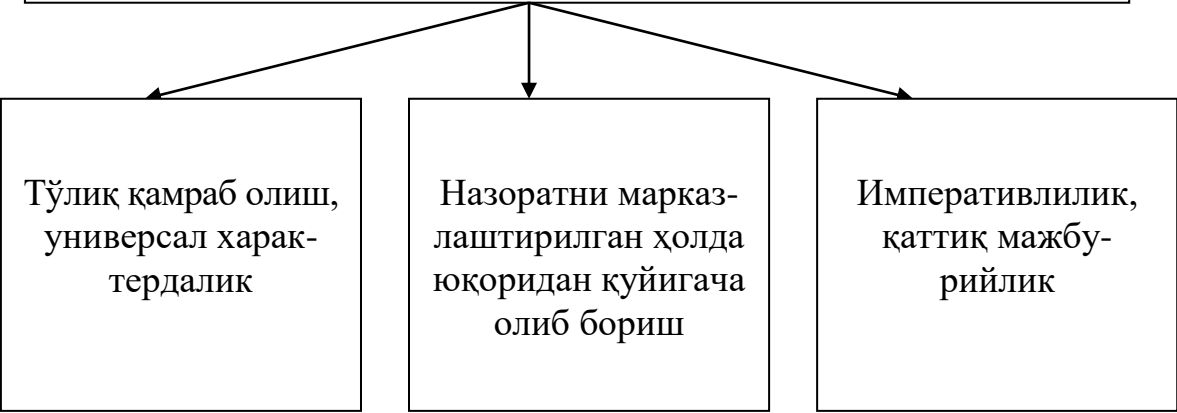
Давлат бюджети молиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлинмалари сингари, икки хил функцияни бажаради

Давлат бюджети тақсимлаш функциясининг хусусиятлари

Давлат бюджети назорат функциясининг хусусиятлари

Бюджетнинг назорат функцияси, одатда, қуйидаги мақсадларни кўзда тутди:

Давлат бюджетининг даромадларини ошириш учун пул маблағларини жалб қилиш

Маблағларни сарфлашда уларнинг қонунийлигини таъминлаш

Молиявий (бюджет) механизми (и) орқали ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш

Давлат бюджетининг икки функциясидан фойдаланиш натижасида бюджет механизми вужудга келади

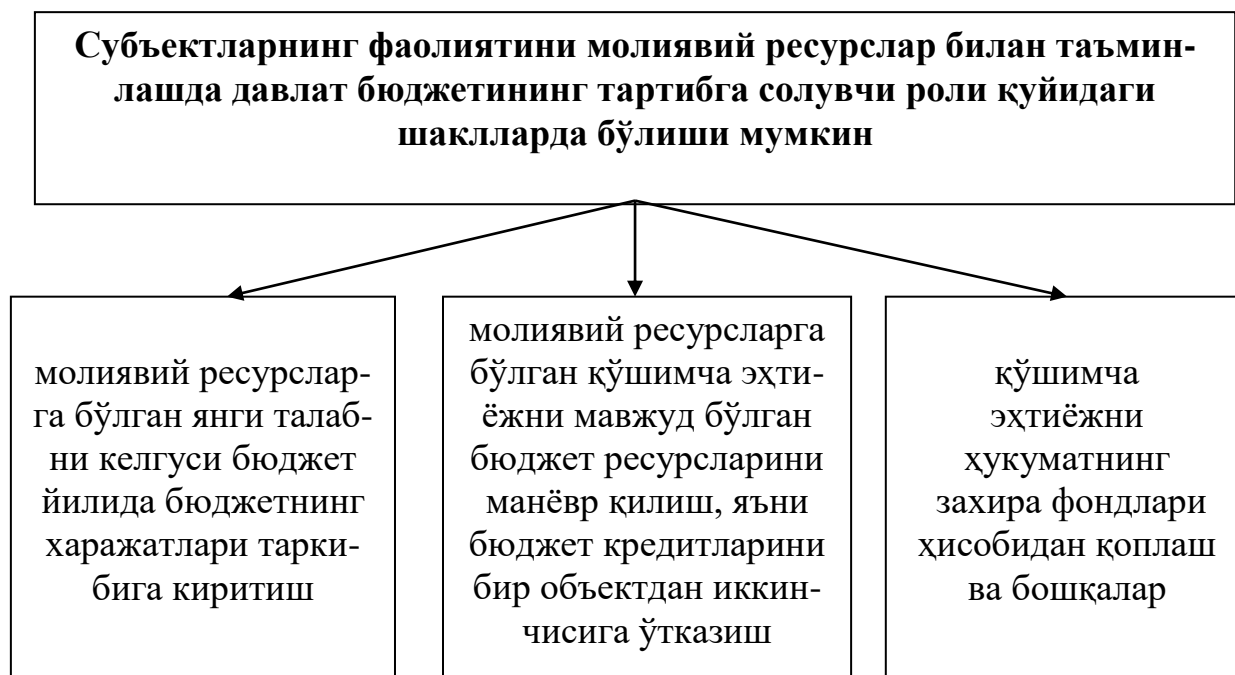
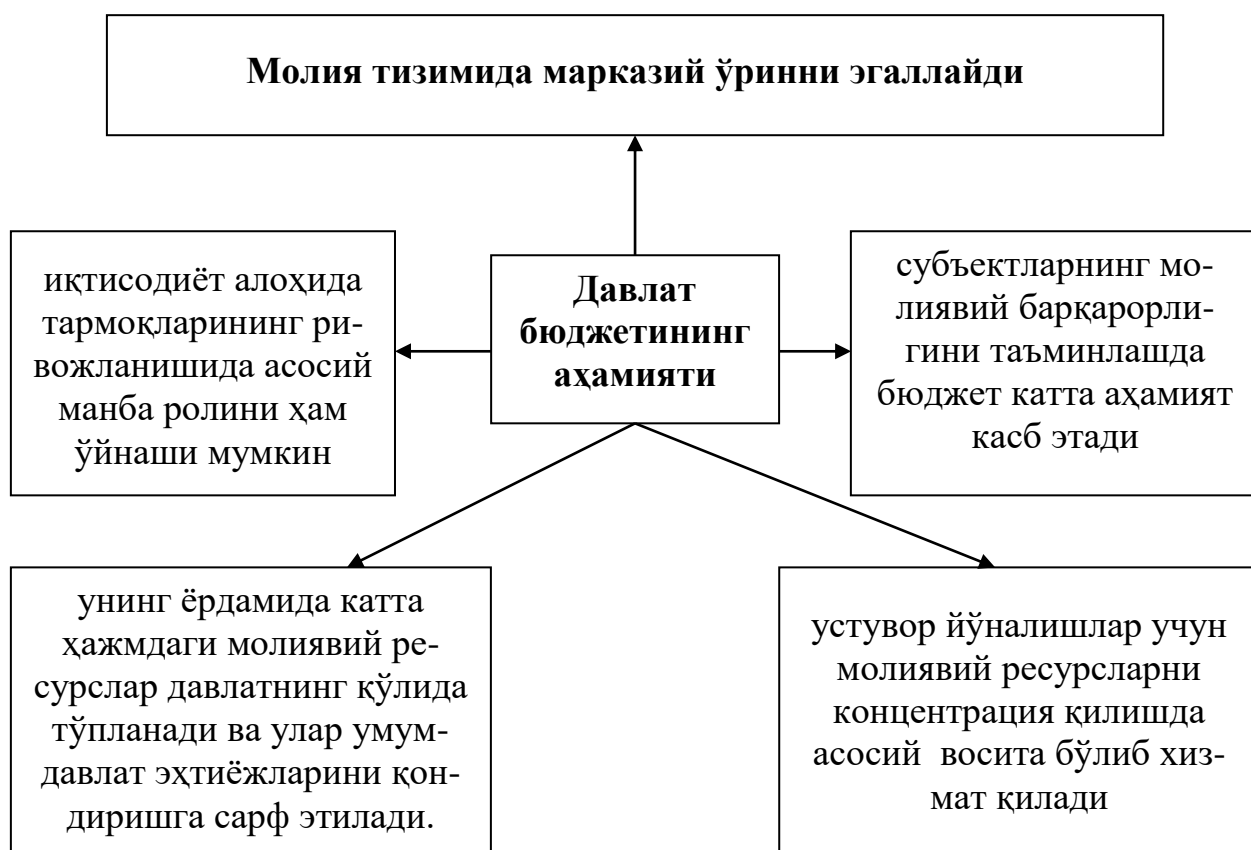
Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўлида аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади

Бюджет механизмининг деталлари

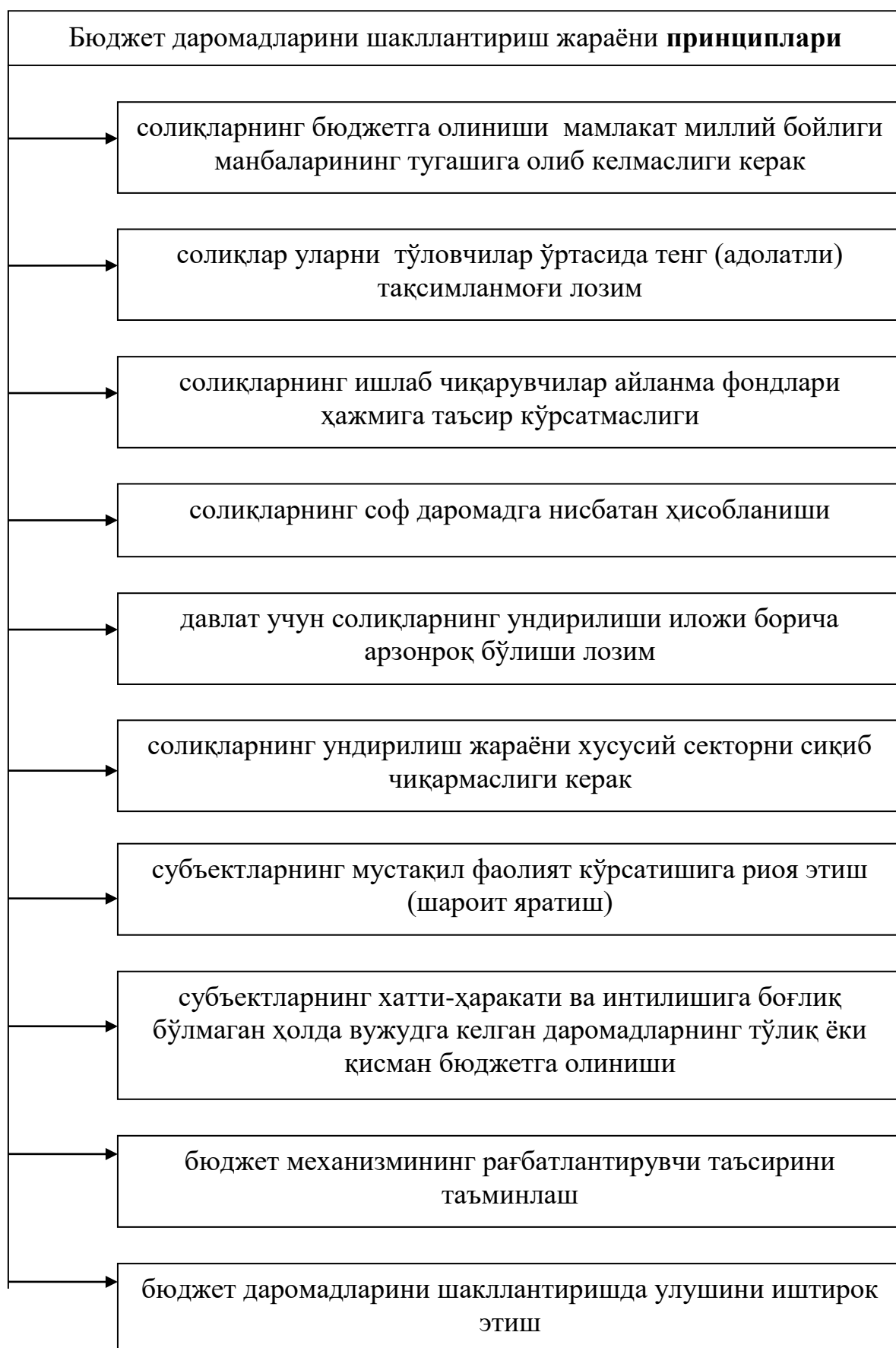
солиқлар ва бюджетга тўловлар

бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакллари

маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва бошқалар

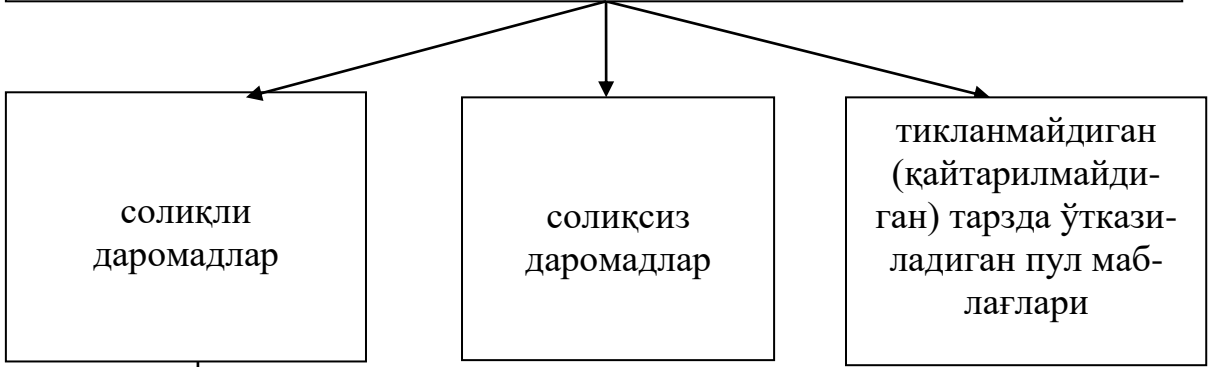

15.2. Давлат бюджети даромадлари

Давлат бюджетининг даромадлари ўз манбаларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади

Бюджетнинг **солиқли даромадлари** таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона бождлари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат

Давлат бюджетининг солиқсиз даромадлари

- давлат мулкидан фойдаланишдан олинган даромадлар
- бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган ҳақли (тўловли) хизматлардан келган даромадлар
- фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, мусодаралар, компенсациялар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ва мажбурий ундирилган бошқа маблағлар
- молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва бюджет кредитларидан ташқари)
- бошқа солиқсиз даромадлар

Тушумларнинг қуйидаги кўринишлари бюджет даромадларининг таркибига олиниши мумкин:

→ давлат мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинадиган маблағлар

→ кредит муассасаларининг ҳисобварақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинадиган маблағлар

→ давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинадиган маблағлар

→ қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ

→ давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар

→ давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг)

→ давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинадиган, қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар

Ҳозир амалиётда давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификация қилинапти

Тўғри (бевосита) солиқлар (юридик шахсларнинг фойдасидан олинadиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган қатъий солиқ)

Эгри (билвосита) солиқлар (қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона бождари; жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмоли учун жисмоний шахслардан олинadиган солиқ)

Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи (мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар)

Устама фойдадан олинadиган солиқ

Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ

Бошқа даромадлар

Бюджет даромадларини ундириш методлари

Солиқли

Солиқсиз

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги **маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга** бевосита боғлиқ. Бу нарса ўз ичига қуйидагиларни олади:

бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқаларни) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш

маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби

даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби

даромадларни бюджетга тўловчиларни ҳисобга олиш

даромадларни бюджетга тўловчиларнинг жавобгарлиги

бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чоратадбирлар тизими

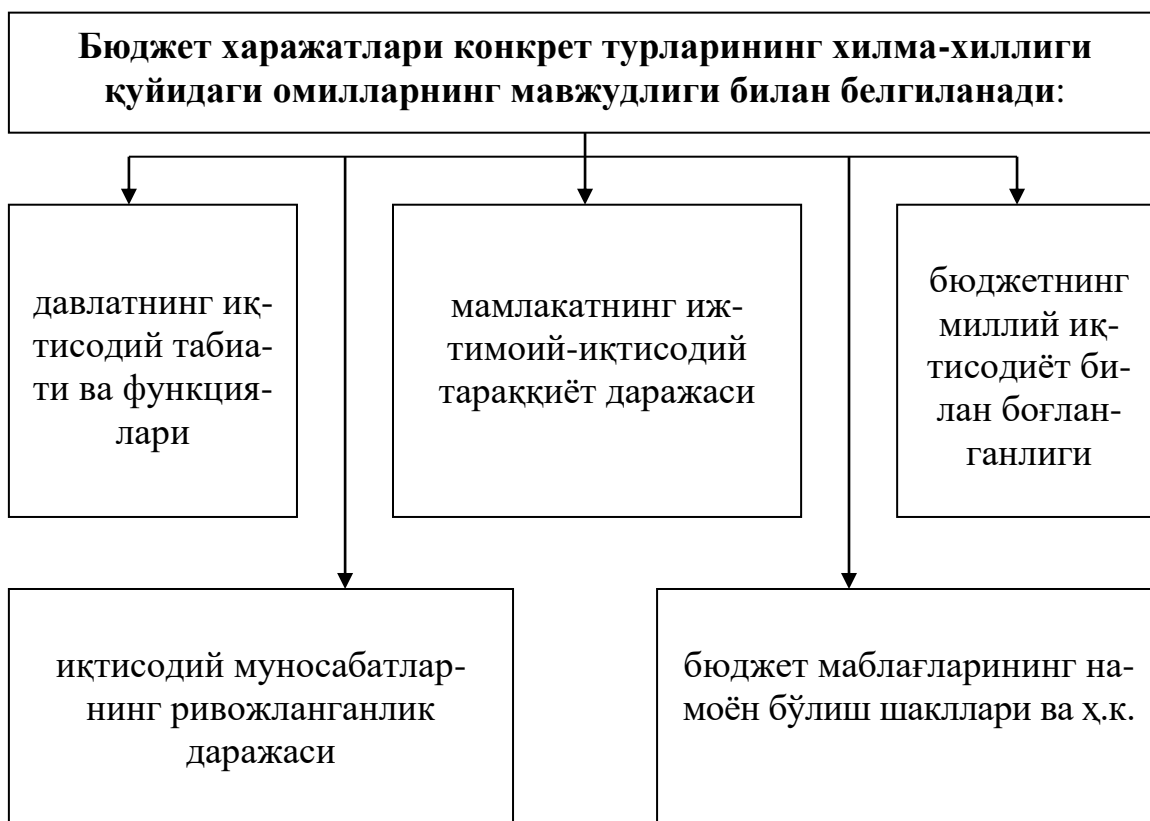
бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

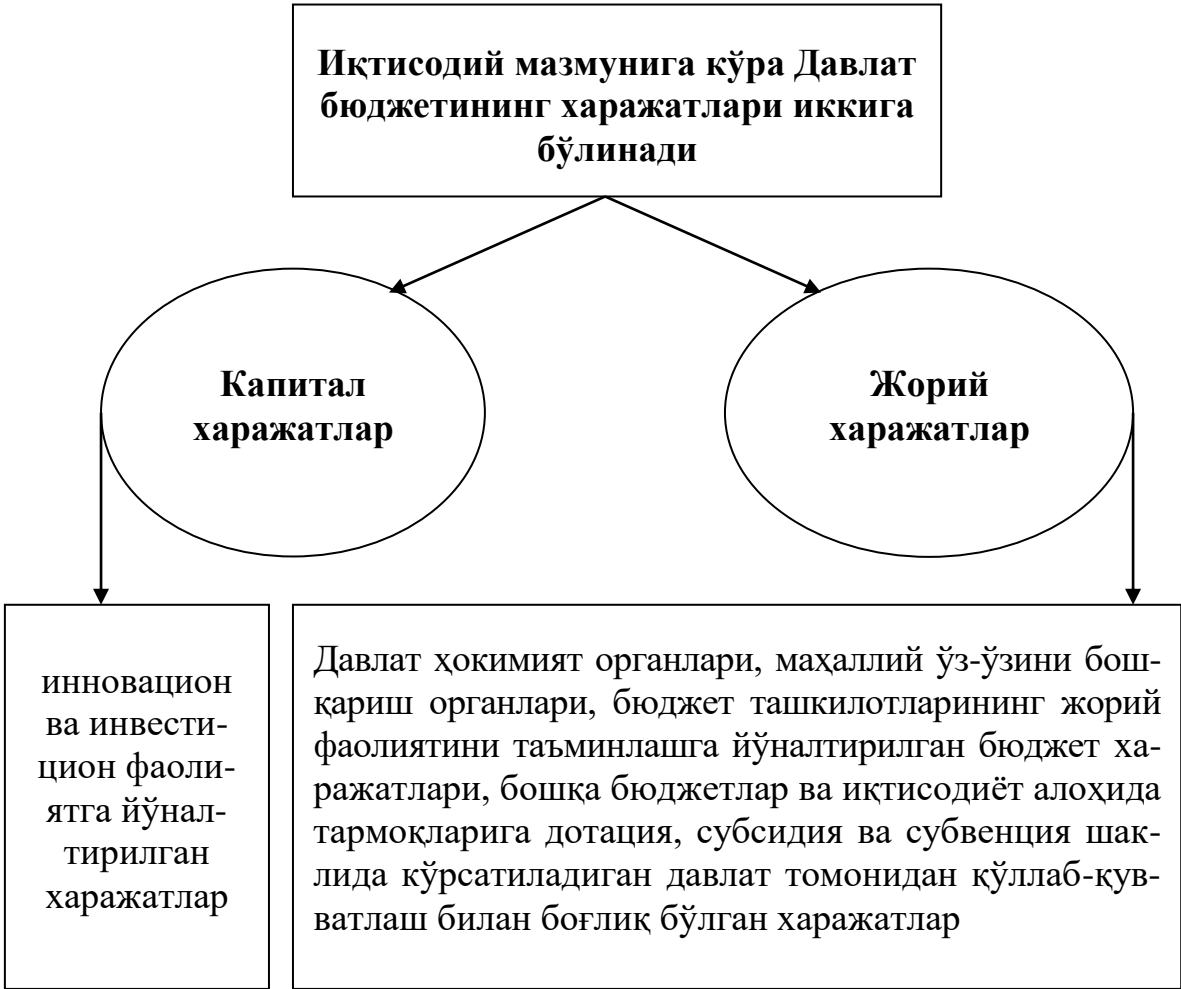
Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда даромадларни давлат ва бюджетга тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга эътибор бермоқ лозим

15.3. Давлат бюджети харажатлари

Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат

Бюджет капитал харажатларининг (инновацион ва инвестицион фаолиятга йўналтирилган) таркиби қуйидагилардан иборат:

→ тасдиқланган инвестицион дастурга мувофиқ ҳаракатдаги ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахсларга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар ←

→ юридик шахсларга инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар ←

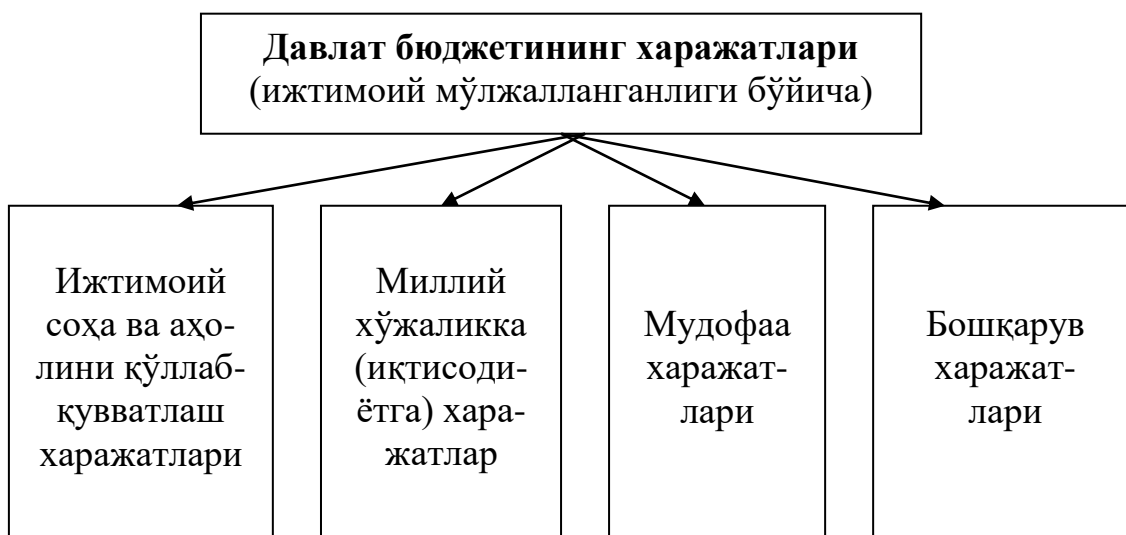
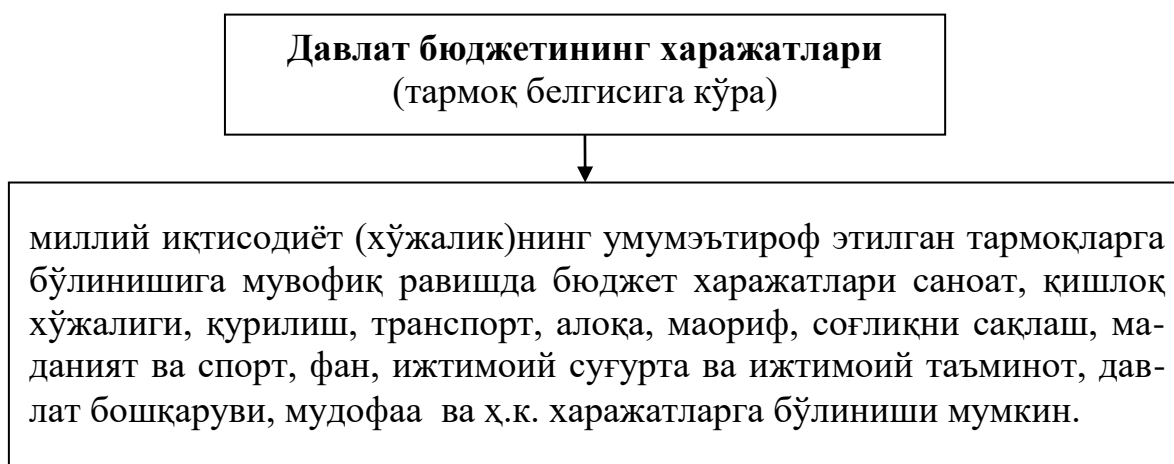
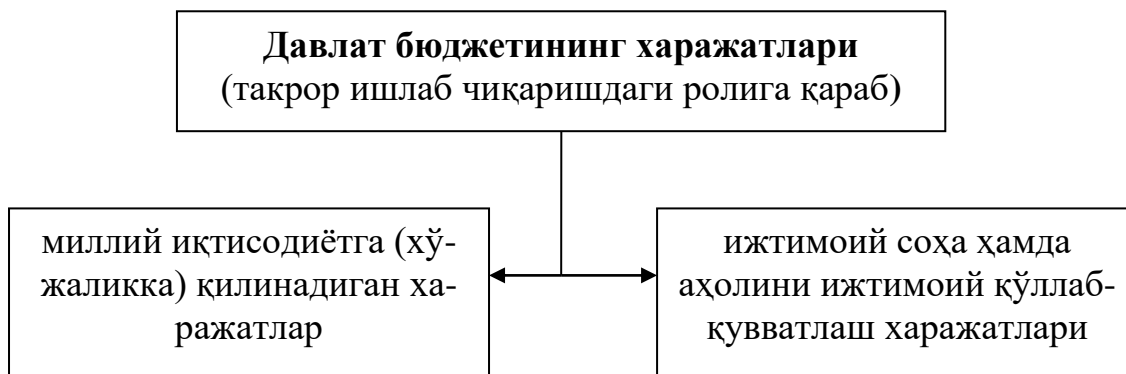
→ кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалга ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар ←

→ амалга оширилиши давлат мулкига тегишли бўлган мулкни ошириш ёки уни янгидан яратишга олиб келадиган харажатлар ←

→ Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий туркумлинишига мувофиқ бюджетнинг капитал харажатлари таркибига киритиладиган бошқа харажатлар ←

↓

Давлат бюджетининг капитал харажатлари таркибида Тараққиёт бюджети шакллантирилиши мумкин

Республика бюджетидан молиялаштириладиган харажатлар

Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Сенати, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси, Марказий сайлов комиссияси, ижроия ҳокимиятнинг республика ва ҳудудий органлари фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган ва умумдавлат бошқаруви характеридаги бошқа харажатлар

республика суд, прокуратура, ҳуқуқ-тартибот органлари тизимини сақлаш харажатлари

умумдавлат манфаатлари учун халқаро фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган харажатлар

миллий мудофаа ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш харажатлари

фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини молиялаштириш харажатлари

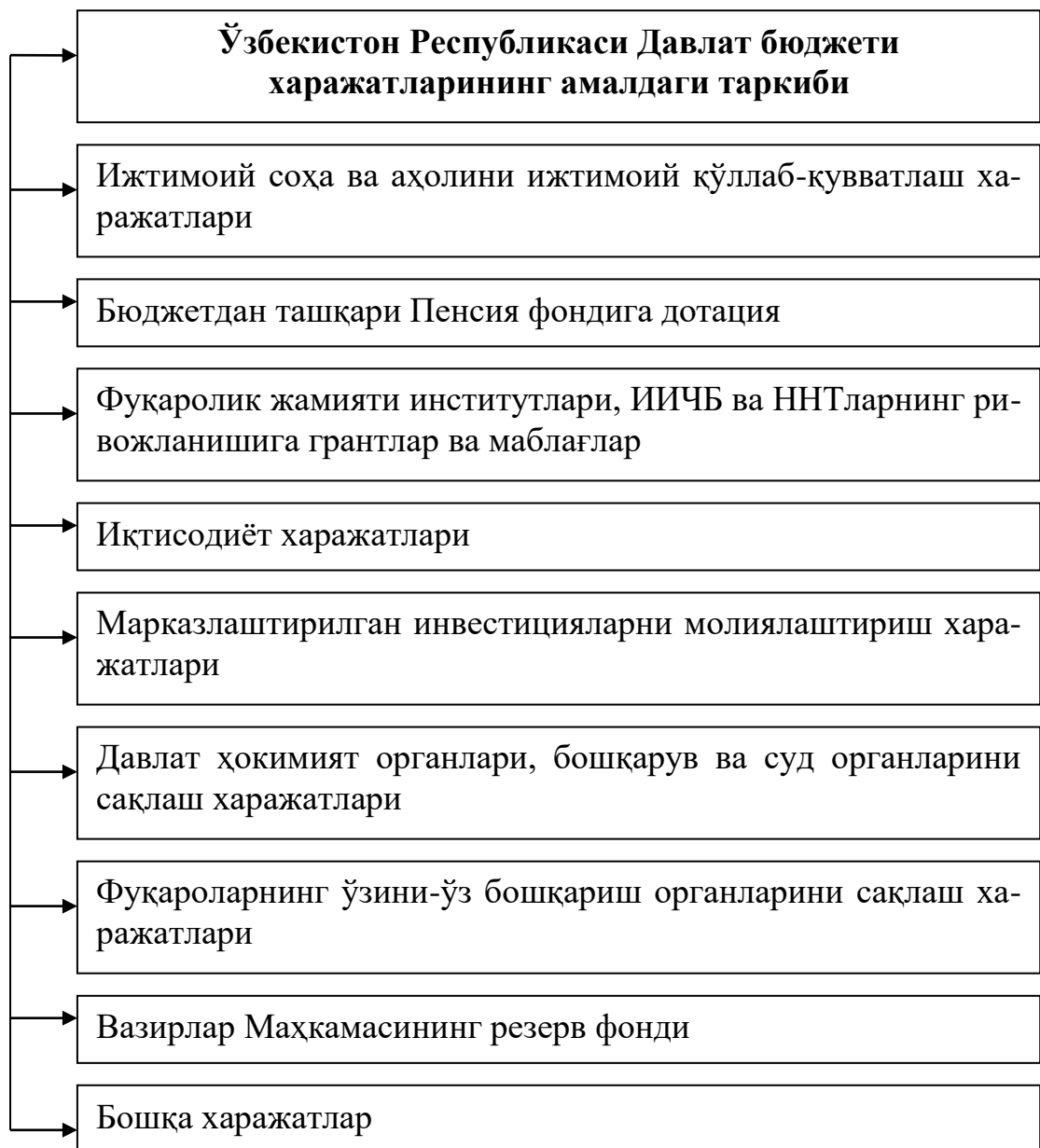
республика ёки давлат ҳокимияти органлари тасарруфида бўлган муассасаларни сақлаш харажатлари

иқтисодиётнинг базавий тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш харажатлари

давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш харажатлари

ҳукумат инвестицион дастурларини молиялаштириш харажатлари

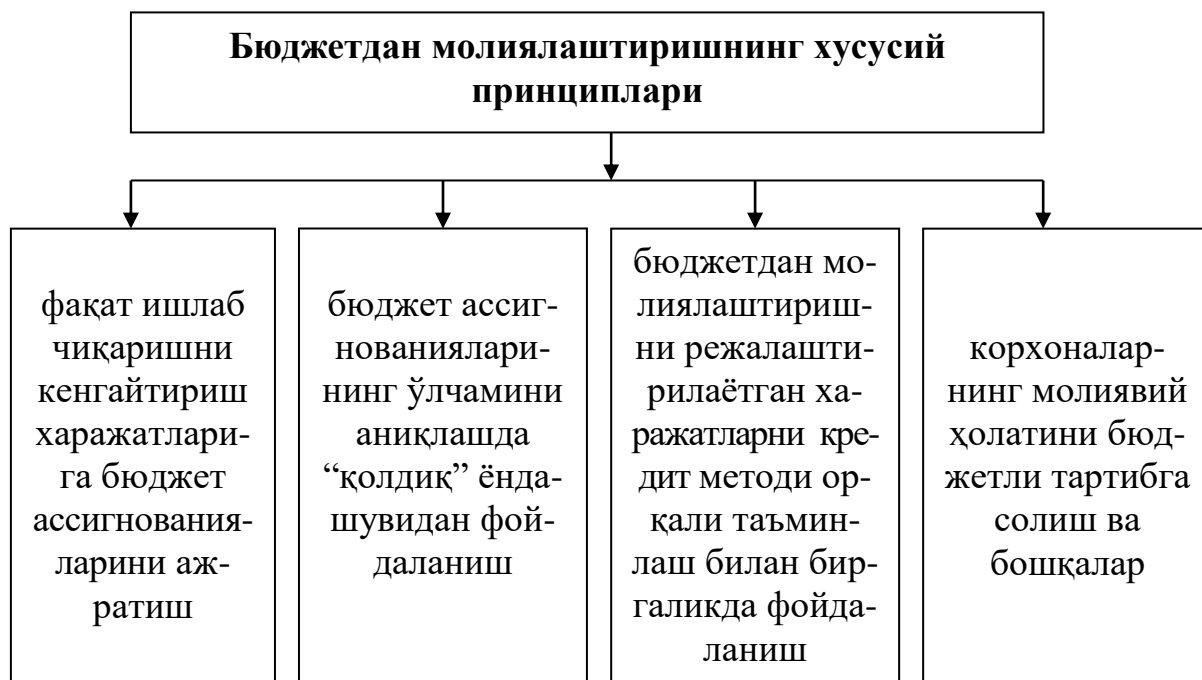
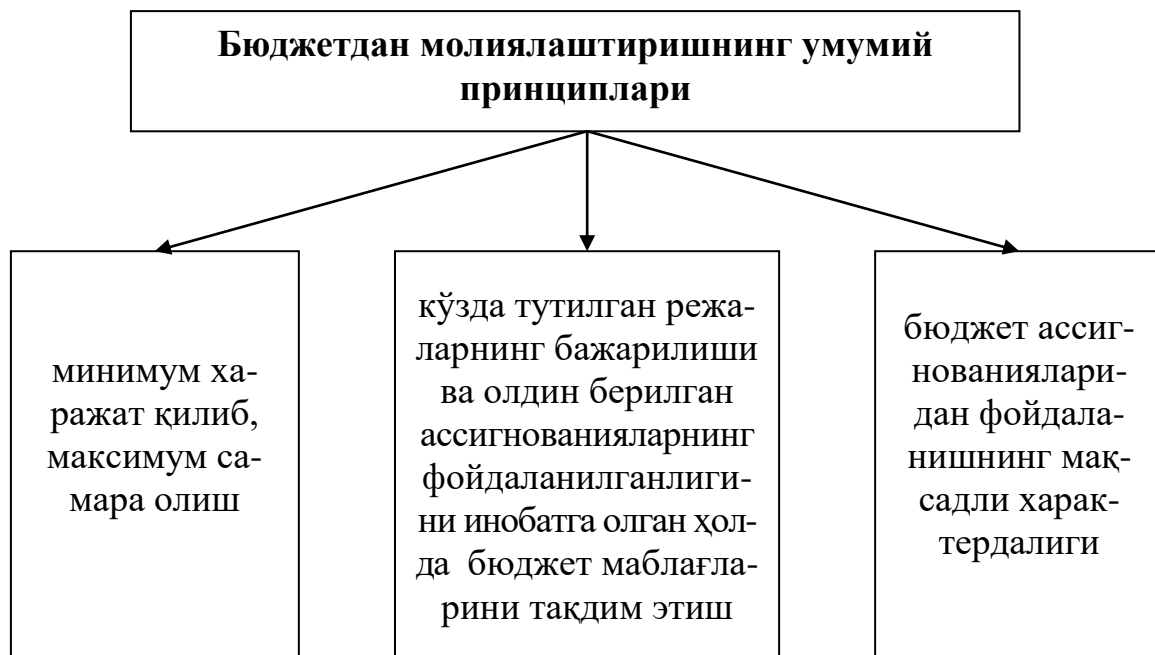
Республика аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар

Давлат бюджетининг харажатларидан фойдаланиш бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади

Бюджетдан молиялаштириш дейилганда режада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш учун субъектларга бюджетдан маблағларни тақдим этиш тизими тушунилади

15.4. Бюджет дефицити ва уни молиялаштириш

Бюджет дефицитининг вужудга келишидаги энг умумий сабаблар

иқтисодиётни ривожлантириш учун йирик давлат капитал қўйилмаларини амалга оширишнинг зарурлиги

фавқулодда ҳодисаларнинг мавжудлиги

иқтисодиётдаги кризисли ҳолатлар, унинг емирилиши; молия-кредит алоқаларининг етарли даражада самарали эмаслиги; ҳукуматнинг мамлакатдаги молиявий ҳолат устидан етарли даражада назорат қилолмаслиги

ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг нисбатан паст даражадалиги; ташқи иқтисодий алоқаларнинг нисбатан камлиги натижалчилиги

бюджет харажатларининг таркибий тузилиши (структураси) оқилона эмаслиги; мамлакат миқёсида мавжуд бўлмаган маблағлар ҳисобидан яшашга интилиш; йирик давлат инвестицияларини амалга ошириш амалиётининг мавжудлиги;

ҳарбий харажатлар даражасининг нисбатан катталиги

ички реал имкониятни етарли даражада инобатга олмаган ҳолда бошқа мамлакатларга ёрдам берилиши

давлатга иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ривожлантиришни рағбатлантирувчи сифатида фойдаланиш имконини бермайдиган ва етарли даражада самарали бўлмаган бюджет механизмининг мавжудлиги

ва бошқалар

Бюджет дефицити муаммосига нисбатан стратегик ёндашувлар (стратегиялар)

бюджет дефицитининг мавжудлигини математик йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилмаслик керак. Чунки, бу ҳолда, иқтисодиётни “даволаш” ўрнига унинг касаллиги кучаяди

бюджетнинг баланслилиги, даромадларнинг харажатлардан кўплиги соғлом ва узлуксиз ривожланаётган иқтисодиётдан далолат бермайди. Бюджет дефицити бўлиши мумкин

бюджет дефицитининг миқдори (даражаси), одатда, мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 2-3%дан ошмаслиги лозим. Ана шу чегарадан ошилса, уни тезроқ қисқартириш (ёки шу даражага келтириш) чораларини кўриш керак

бюджет дефицитини қоплаш учун, энг аввало, давлат кредитининг турли шаклларида фойдаланмоқ лозим. Шунингдек, давлат қимматбаҳо қоғозларини молиявий бозорда жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, миллий пул бирлиги белгиларини зарб этувчи ускунани (станокни) ишга солмаслик керак

бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг ўзини “даволамоқ” лозим. Акс ҳолда, ана шу мақсадга эришиш учун кўзда тутилган ҳар қандай тадбир, албатта, муваффақиятсизликка учрайди

Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга бархам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чоратадбирларнинг энг асосий йўналишлари

бюджет харажатларининг (маблағларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш

хўжалик юртишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш

давлатдан молиялаштириш ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш

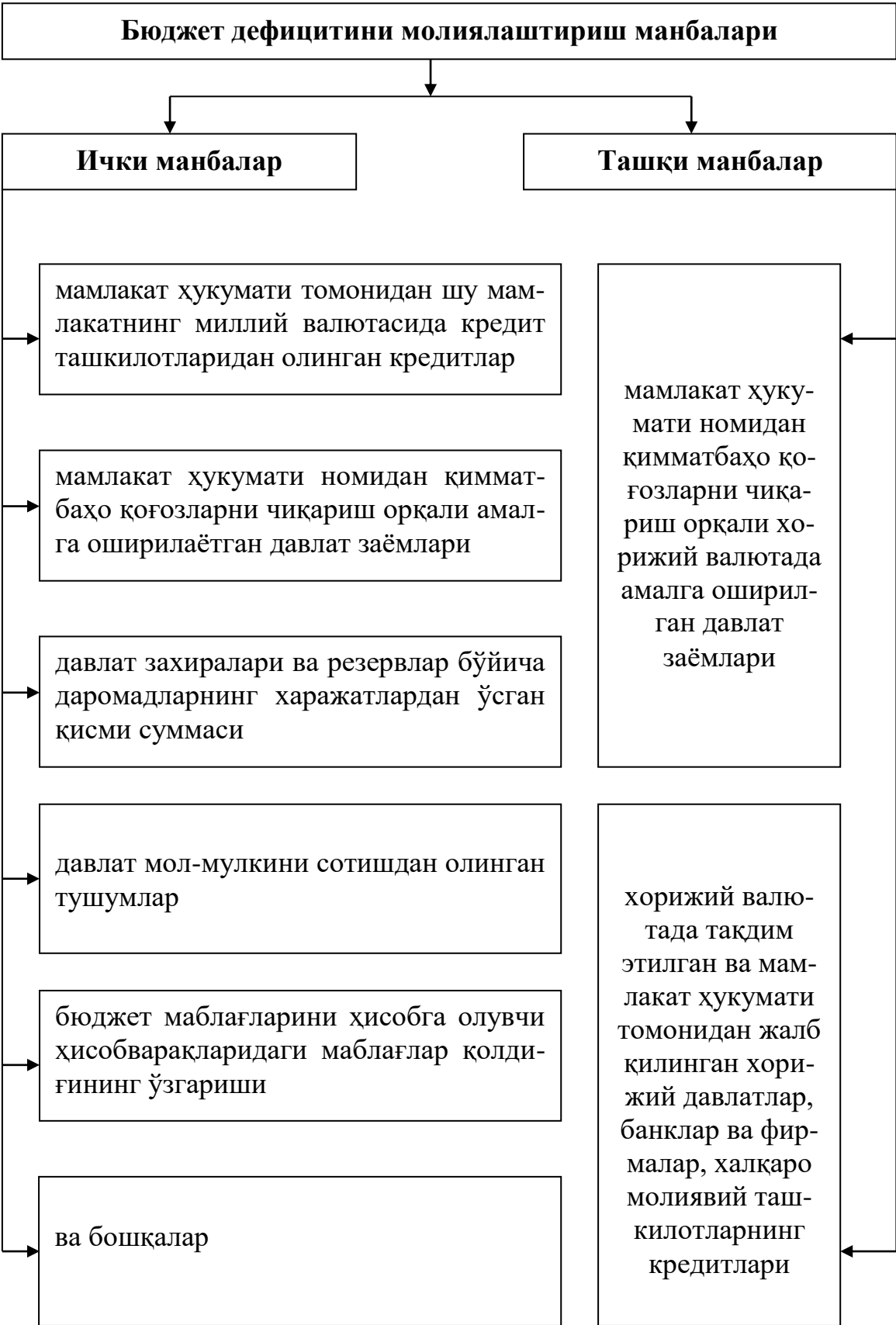
харбий харажатларни қисқартириш

энг муҳим ижтимоий дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиб, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш

Марказий банк қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирмасдан туриб ҳукумат органларига кредит беришини тақиқлаб қўйиш

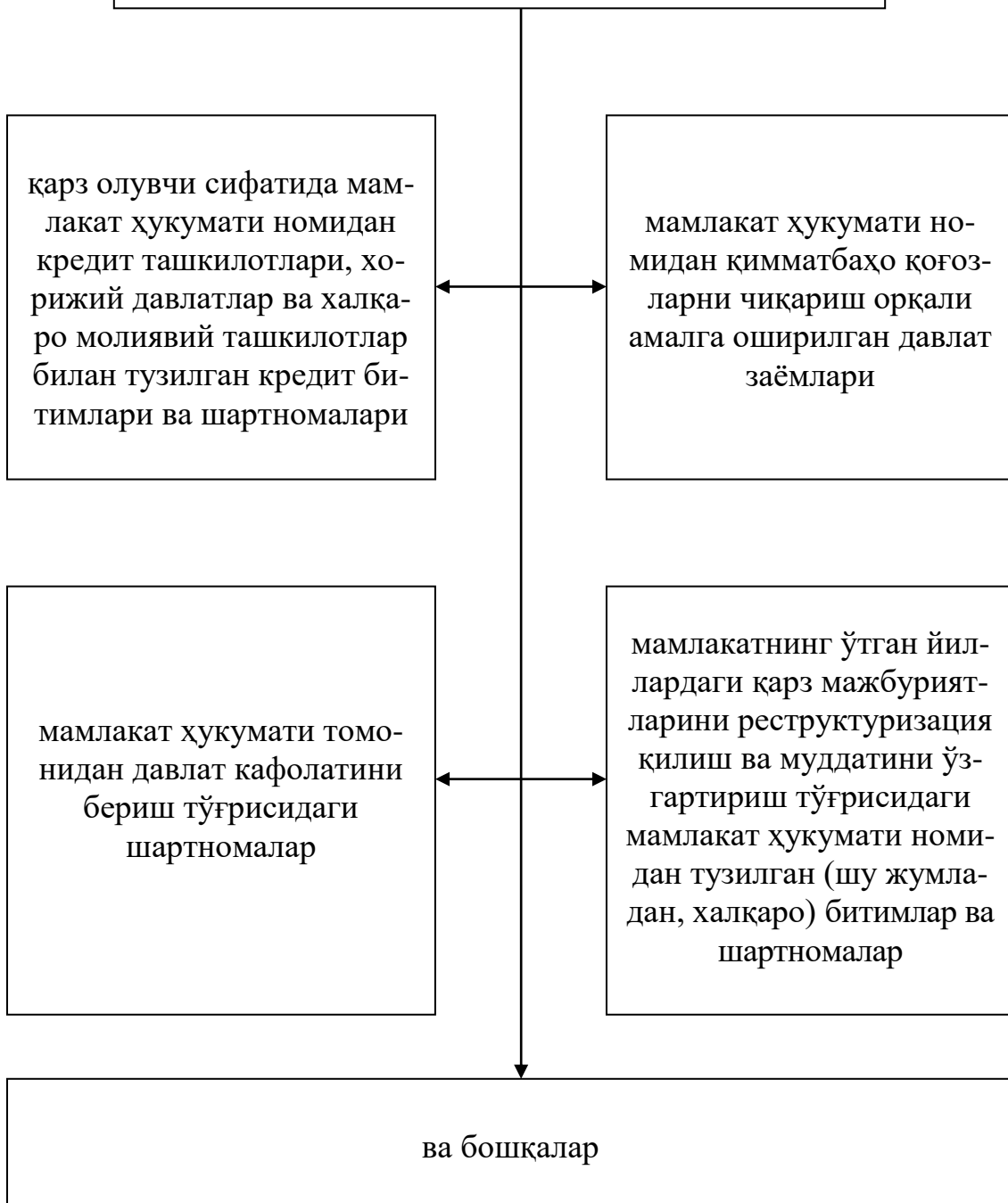
хорижий сармояларни жалб этиш

ва бошқалар

Мамлакатнинг қарз мажбуриятларининг шакллари

**Мамлакат ҳукуматининг
давлат қарзлари**

Ички қарзлар

хукуматнинг давлатни қимматба-
ҳо қоғозлари бўйича қарзининг
асосий номинал суммаси

хукуматга тақдим этилган кредит-
лар бўйича асосий қарзнинг
ҳажми

мамлакат ҳукумати томонидан бе-
рилган кафолатлар бўйича маж-
буриятлар ҳажми

ва бошқалар

Ташқи қарзлар

хорижий давлатлар
хукуматлари, кредит
ташкилотлари, фир-
малар ва халқаро мо-
лиявий ташкилот-
ларга мамлакат ҳуку-
мати томонидан тақ-
дим этилган давлат
кафолатлари бўйича
мажбуриятлар
ҳажми

хорижий давлатлар
хукуматлари, кредит
ташкилотлари, фир-
малар ва халқаро мо-
лиявий ташкилотлар-
дан ҳукумат олган
кредитлар бўйича
асосий қарз ҳажми

3.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР

1-топширик

1. Давлат бюджетининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.
2. Мавзуга оид тестни ечинг

Молия вазирлигининг бюджет тизимини бошқаришдаги ваколатлари нималардан иборат?	Давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш ва бюджет ижросини назорат қилиш	Давлат бюджет лойиҳаси ва ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Олий Мажлисга тақдим этиш	Бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва шататлар жадвалларини рўйхатдан ўтказиш
Бюджет тақчиллигини молиялаштириш манбалари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?	давлат томонидан ички ва хориждан маблағларни жалб қилишдан	Республика бюджети маблағларининг молия йили бошланишидаги қолдиқларидан	Қонунларга мувофиқ бошқа манбалар ҳисобидан
Бюджет тизимининг тамойиллари қайси бандда тўғри кўрсатилган?	Ягоналик, баланслилик, мустақиллик	Ҳаққонийлик, ошқоралик	Тежамлилик ва самарадорлик,
Давлат бюджети қандай функцияларни бажаради?	Қиймат ўлчови ва муомила воситаси функцияси	Назорат ва вақтинча бўш пул маблағларини қайта тақсимлаш функциялари	ЯИМ ни қайта тақсимлаш ва назорат функциялари

3. Саволга берилган жавоб асосида мавзуга оид таянч сўз ибораларни ёзинг (камида 10 та).
4. Шу сўзлар асосида крассворч (сканворд, чайнворд) тузинг.
5. Қуйидаги сўзнинг таърифини келтиринг:
Бюджетнома -

2-топширик

1. Давлат бюджетининг функциялари.
2. Мавзуга оид тестни ечинг

Давлат бюджети назорат функциясининг хусусиятлари нималарда намоён бўлади?	Тўлиқ қамраб олиш ва каттиқ мажбурийлик	Назоратни марказлаштирилган ҳолда юқоридан қуйигача олиб бориш	Бюджет тақсимлаш механизми орқали МД қисмларининг қўп марта тақсимланишига еришиш
Бюджетнинг назорат функцияси қандай мақсадларни кўзда тутди?	Даромадларни ошириш учун пул маблағлари жалб қилиш	Маблағларни сарфлашда қонунийликни таъминлаш	Молия механизми орқали ишлаб чиқариш самардорлигини ошириш
Бюджет тизимининг тамойиллари қайси бандда тўғри кўрсатилган?	Ягоналик, баланслилик, мустақиллик	Ҳаққонийлик, ошқоралик	Тежамлилик ва самарадорлик,
Давлат бюджети қандай функцияларни бажаради?	Қиймат ўлчови ва муомила воситаси функцияси	Назорат ва вақтинча бўш пул маблағларини қайта тақсимлаш функциялари	ЯИМ ни қайта тақсимлаш ва назорат функциялари

3. Саволга берилган жавоб асосида мавзуга оид таянч сўз ибораларни ёзинг (камида 10 та).
4. Шу сўзлар асосида крассворч (сканворд, чайнворд) тузинг.
5. Қуйидаги сўзнинг таърифини келтиринг:
Бюджет жараёнининг босқичлари - ....

3-топширик

1. Давлат бюджетининг аҳамияти ва уларнинг намоён бўлиш шакллари.
2. Мавзуга оид тестни ечинг

Давлат бюджети назорат функциясининг хусусиятлари нималарда намоён бўлади?	Тўлиқ камраб олиш ва қаттиқ мажбурийлик	Назоратни марказлаштирилган ҳолда юқоридан қуйгача олиб бориш	Бюджет тақсимлаш механизми орқали МД қисмларининг кўп мрта тақсимланишиг еришиш
Бюджетнинг назорат функцияси қандай мақсадларни кўзда туттади?	Даромадларн ошириш учун пул маблағлари жалб қилиш	Маблағларни сарфлашда қонунийликни таъминлаш	Молия механизми орқали ишлаб чиқариш самардорлигини ошириш
Бюджет даромадларини шакллантиришда қайси методлардан фойдаланилади	Солиқлар ва давлат кредити	Солиқсиз даромадлар	Пул эмиссияси
Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг принциплари қайси бандда тўғри кўрсатилган?	Субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига шароит яратиш	Субъектларнинг хатти харкатига боғлиқ бўлмаган даромадларни улар ихтиёрида қолдириш	Хўжалик юритувчи субъектларнинг режалаштирилган ехтиёжидан ортган қисмини ривожлантириши учун қолдириш
Бюджет даромадларини тўғри ва ўз вақтида келиб тушишини назорат қилиш давлатнинг қайси ваколатли органи томонидан амалга оширилади?	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ,Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ Қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Божхона Қўмитаси	Ўзбекистон Республикаси Солиқ Қўмитаси	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Божхона Қўмитаси

3. Саволга берилган жавоб асосида мавзуга оид таянч сўз ибораларни ёзинг (камида 10 та).
4. Шу сўзлар асосида красворч (сканворд, чайнворд) тузинг.
5. Қуйидаги сўзнинг таърифини келтиринг:

Ижтимоий таъминот –...

4.ГЛОССАРИЙ

15-мавзу: Давлат бюджети

Давлат бюджети (госбюджет , State budget) - давлат пул маблағларининг (шу жумладан давлат мақсадли фондлари маблағларининг) марказлаштирилган фонди бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси(Функция распределения государственного бюджета, The distribution function of the state budget) - давлат бюджети томонидан амалга ошириладиган тақсимлаш муносабатлари бўлиб, у тақсимланган ялпи ички (миллий) маҳсулотни қайта тақсимлаш учун фойдаланилади.

Давлат бюджетининг назорат функцияси (Контрольная функция государственного бюджета, Control function of the state budget) - бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан узвий боғлиқлиги такрор ишлаб чиқаришнинг барча бўлинмаларида аҳ-волнинг қандайлиги тўғрисида маълумотлар билан доимий таъмин-лаб туради.

Қаттиқ мажбурийлик, императивлик (Обязательный императив, Obligatory Imperative) - Давлат бюджетининг на-зорат функциясига тегишли бўлган учинчи хусусиятдир.

Давлат бюджети (госбюджет , State budget) - мамлакат-нинг молия тизимида марказий ўринни эгаллаб, марказлаш-тирилган пул фондини шакллантириш орқали унинг ёрдамида катта ҳажмдаги молиявий ресурслар давлатнинг қўлида тўплангани ва улар умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга сарф этилади.

Бюджет тизими (бюджетная система, budget system) - турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олув-чилар йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва тузиш принципларини ифодаладиган, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатлар мажмуидир.

Бюджет тизимининг ягоналиги принципи (Принцип единства бюджетной системы, The principle of unity of the budget system) ҳуқуқий базалар, пул тизими, бюджет ҳужжатлари шакллари, бюджет жараёни принциплари, бюджет қонунчилигини бузганлик учун санкцияларнинг ягоналиги, мамлакат бюджет тизими барча даражалари бюджет-лари харажатларини молиялаштириш ва бюджет маблағлари бух-галтерия ҳисобини юргизиш тартибининг ягоналиги билан белги-ланади.

Бюджети тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги принципи (Принцип ограниченного доходов и расходов между уровнями бюджетной системы, The principle of limited income and expenditures between the levels of the budget system) тегишли даромад-лар турларини (тўлиқ ёки қисман) ва харажатларни амалга оши-риш бўйича ваколатларни мамлакатнинг ҳокимият органлари, мам-лакат

субъектларининг ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига бириктирилганлигини кўзда тутди.

Бюджетларнинг мустақиллиги принципи (Принцип независимости бюджетов, The principle of independence budgets) қонунчилик ва давлат ҳокимиятининг ижроия органлари ҳамда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг мамлакат бюджет тизимининг тегишли даражаларида бюджет жараёнини мустақил амалга ошириш бора-сида ҳуқуқларини билдиради.

Давлат нобюджет фондлари бюджетлари, бюджетлар даромадлари ва харажатларининг тўлиқ акс этиши принципи (В бюджеты государственных внебюджетных фондов, доходов и расходов бюджетов в полной мере отражает принцип, The budgets of the state extra-budgetary funds, revenues and expenditures of the budgets fully reflect the principle of) бюджетлар, давлат нобюджет фондлари бюджетларининг барча даромад ва харажатлари ҳамда солиқ ва бюджет қонунчилиги ҳамда давлат нобюджет фондлари тўғрисида қонунларга мувофиқ белгиланган барча бошқа мажбурий тушумлар бюджетларда, давлат нобюджет фондларининг бюджетларида мажбурий тартибда ва тўлиқ ҳажмда ўз аксини топиш кераклигини англатади.

Бюджетларнинг баланслилиги принципи (Принцип сбалансированности бюджета, The principle of balancing the budget) бюджетда кўзда тутилган харажатларнинг ҳажми бюджет даромадлари ва унинг дефицитини молиялаштириш манбаларидан тушадиган тушум-ларнинг жами ҳажмига тенг бўлиши кераклигини билдиради.

Бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлилиги ва тежамлилиги принципи (Принцип эффективности и результативности использования бюджетных средств, The principle of efficiency and effectiveness of the use of budget funds)нинг маъно-мазмуни шундан иборатки, унга мувофиқ равишда ваколатли органлар ва бюджет маблағ-ларини олувчилар бюджетларни тузиш ва уларнинг ижросини таъминлашда, энг аввало, кўзда тутилган (режалаштирилган) мақ-садларга эришишда маблағларнинг энг камроқ ҳажмидан ёки маълум бир ҳажмдаги бюджет маблағларидан фойдаланган ҳолда, энг юқори натижага эришишнинг зарурлигидан келиб чиқмоғи керак.

Бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги ёппасигалилиги) принципи (Принцип бюджета для покрытия расходов, связанных с общей, The principle of the budget to cover the costs of total) бюджет барча харажатларининг шу бюджет барча даромадлари умумий суммаси ва унинг дефицитини молиялаштириш манбалари ҳисобидан тушган тушумлардан қопланиши кераклигини англатади.

Ошкоралик принципи (принцип прозрачности, The principle of transparency) очик матбуотда тасдиқланган бюджет ва унинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни, албатта, эълон қилинишини, бюджет ижроси жараёнида маълумот-ларнинг тўлиқ ва тўғри берилишини, давлат ҳокимияти қонунчи-лик органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг қарорларига оид бошқа маълумотларни олиш имкониятининг яратил-

ганлигини, бюджет лойиҳаси бўйича қарорларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш тартибларининг (жумладан, давлат ҳокимияти қонун-чилик органи ичида ёки давлат ҳокимиятининг қонунчилик ва ижроия органлари ўртасидаги қарама-қаршиликларни ифодаловси масалалар бўйича ҳам) жамият ва оммавий ахборот воситалари учун албатта очик бўлишини кўзда тутади.

Бюджетнинг ҳаққонийлиги принципи (Принцип достоверности бюджета, The principle of the credibility of the budget) тегишли ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланиши башорат (прогноз) кўрсаткич-ларининг ишончли ҳамда бюджет даромадлари ва харажатлари ҳисоб-китобларининг ҳаққоний бўлиши кераклигини тақозо этади.

Бюджет маблағларининг адреслилиги ва мақсадли харак-тердалиги принципи (Принцип целенаправленной и целевой характер бюджета, The principle of targeted and targeted nature of the budget) бюджет маблағларини конкрет олувчилар ихтиёрига бюджет маблағларининг аниқ мақсадларни молиялаштирилиши йўналиши олдиндан белгиланган ҳолда бўлиб берилишини назарда тутади. Бюджетда кўзда тутилган маблағлар адреслилигини ёки бюджетда кўзда тутилмаган мақсадлар учун унинг йўналишини ўзгартириш борасидаги ҳар қандай хатти-ҳаракат мамлакат бюджет қонунчилигини бузиш ҳисобланади.

5. АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ваҳобов А., Маликов Т. Молия: дарслик. – Т.: Ношир, 2011. – 712 б.
2. Финансы: учебник для бакалавров / Под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 590 с.
3. Маликов Т., Тилабов Н. Молия: тест (савол-жавоблар). –Т.: Академнаср, 2013. – 448 б.
4. Ваҳобов А., Қосимова Г.А. Давлат молиясини бошқариш. – Т.: Иқтисод-молия, 2008 й.
5. Ваҳобов А, Маликов Т. “Молия: умумназарий масалалар” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 316 б.
6. Ваҳобов Д., Ражабов Ш. “Молия” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 200 б.
7. Маликов Т.С. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси, ўқув қўлланма, Т.:2010 й..
8. Маликов Т.С., Ваҳобов Д. Молия: чизмаларда. Ўқув қўлланма, Т.: “Иқтисод-молия”, 2010й .
9. Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати, ўқув қўлланма, Т.: 2011 й.
10. Маликов Т., Хайдаров Н., “Давлат бюджети” ўқув қўлланма, Тошкент: “ИQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 84 б.
11. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет даромадлари ва харажатлари” ўқув қўлланма, Тошкент: “ИQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 245 б.
12. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни” ўқув қўлланма, Тошкент “ИQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 84 б.
13. Маликов Т. Хайдаров Н. “Молия: умумдавлат молияси” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 556 б.

6. ТАҚДИМОТ МАТЕРИАЛЛАРИ